

Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği : Girit İsyanı ve Âlî Paşa

Hayrettin PINAR*

ÖZET

XIX.yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulamaya konulan modernleşme programlarının ana fikrini, devletin bütünlüğünü muhafaza etme refleksi oluşturur. Çünkü, anılan dönemde Osmanlı İmparatorluğu, ağır bir sorunlar toplamının uygulama alanı haline gelir. Nitekim, 1866 yılında çıkan Girit İsyanı da imparatorluğun içinde nefes almaya çalıştığı bu kaotik atmosfere katkı yapan önemli başlıklar arasında yer alır. Girit İsyanı'nın, XIX.yüzyıl Osmanlı öyküsünün mikro düzeyde tespit edildiği bir laboratuvar olduğu söylenebilir. İmparatorluğun Avrupa yayılmasına direnmek anlamına gelen modernleşme çabaları, iki eksen üzerine yerleştirilir: Avrupa müdahalesini engellemek ve içerde reforma devam etmek. Dolayısıyla, Osmanlı XIX.yüzyılı, diplomasi ile siyasetin birlikteliğini ifade eder. Nihayet, Osmanlı ıslahatındaki bu iç pratik, diplomasi ve siyaset ustası devlet adamlarının doğumunu hazırlar. Tanzimat Dönemi'nin büyük sadrazamı Mehmed Emin Âlî Paşa bu açıdan tipiktir. Âlî Paşa'nın Girit İsyanı sırasında titiz bir diplomasi yürüttüğü ve Müslüman-Hristiyan dengesi/uzlaşması fikrine dayanan bir reform programını Girit'te uygulamaya çalıştığı görülür.

Anahtar Kelimeler: *Girit, Girit İsyanı, Âlî Paşa, Diplomasi, Islahat.*

The Co-existence of Diplomacy with Politics: The Cretan Uprising and Âlî Pasha

ABSTRACT

The main idea of the reforms executed in the Ottoman Empire through the XIXth century was to provide the integrity of the state which was under the pressure of great problems. In the same way, the Cretan Uprising of 1866 was one of these problems. It can be evaluated as the micro model of the Ottoman story in the XIXth century. The modernization efforts which imply the Ottoman resistance against the European expansion, had been concentrated on two main axis. Which are to prevent the European interference and to continue the reforms within the Empire. That is to say, XIXth century Ottoman history can be described as the co-existence of politics and diplomacy and it has been resulted in the birth of eminent statesmen who were proficient both in diplomacy and politics. Mehmed Emin Âlî Pasha was one of the most important of them. It can be seen that Âlî Pasha executed diplomacy very carefully and put the reforms referring to the balance or consensus between Muslims and Christians, into practice in Crete.

Key Words: *Crete, Cretan Uprising, Âlî Pasha, Diplomacy, Reform.*

* Dr., *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, hayrettinpinar@hotmail.com

Giriş

1830 yılının Osmanlı Tarihi'nde önemli anlardan biri olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. İmparatorluğun çok uluslu yapısı dikkate alındığında, anılan tarihte bağımsız Yunanistan'ın ilan edilmesi, milliyetçilik çağındaki ilk Osmanlı başarısızlığı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, Yunan bağımsızlığı, çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı'da, Fransız İhtilâli'nin ilk ve en ciddi yankısı olarak görülebilir. Nihayet, böylesi bir bağımsızlığın en kayda değer sonucu, milliyetçilik fikrinin, imparatorluğu oluşturan diğer unsurlara da etki etmesidir. Ancak, Yunan bağımsızlığının asıl değeri, imparatorluğu oluşturan etnisiteler arasında önemli bir yer tutan Helen milletine, (muhayyel olmayan) bir reel politik zemini vaat etmesi şeklinde özetlenebilir.

Bağımsız Yunanistan'ın varlığı, Mora'daki Yunanlılar arasında Helen irredantizmine, ivme ve meşruiyet kazandırırken Osmanlı coğrafyasındaki Helenlere de uzak olmayan bir bağımsızlık/birleşme ideali sunmaktaydı. Nitekim, bağımsızlığını kazandıktan sonra Yunanistan'ın, imparatorluktaki Helen unsura dönük önemli bir ajitasyon faaliyeti yürüttüğü görülür. Hatta, Yunanistan dışındaki Helen milletinin bağımsızlık mücadelesine verilecek desteği yasal kılmak amacıyla Yunan Ceza Kanunnâmesi'ne bir madde de eklenir.¹

1866 yılında çıkan Girit İsyanı'nda milliyetçi hislerin oldukça önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. İsyanın başında olmasa bile bir süre sonra, bağımsızlık ve Yunanistan'la birleşme arzusu, en önemli kaygılardan biri haline gelir.² Çünkü *kan damlayan ay-yıldız Girit üzerinde dalgalanacaksa ölüm yeğdir.*³ Dolayısıyla, Girit İsyanı'nın çıkmasında ve yayılmasında, ötekileştirilen Türk imajından beslenen Helen milliyetçiliğinin yarattığı hatıra ve hafıza birikiminin ilk sırada yer aldığı söylenebilir.

¹ Yunan Ceza Kanunnâmesi'nin 136. maddesi, yabancı devletlerin topraklarında silahlı mücadelede bulunan Yunanlılara, iki yıl hapis cezası öngörüyordu. Ancak, bu devletin ya da hükümetin uluslararası tanınmışlığı temel şarttı. Yunanistan ise Girit'i ayrı bir devlet olarak görüyor ancak bu devletin uluslararası tanınmadan mahrum olduğunu belirterek Girit'te silahlı faaliyette bulunan uyruklarına herhangi bir cezai işlem uygulamıyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. M. M. Robson, "Lord Clarendon and the Cretan Question, 1868-1869", *The Historical Journal*, 1960, s. 40.

² Helen yayılmacılığının kurgulanmasında, *Megali Idea* kavramı, ana başlıklardan birini oluşturur. Bu kavram, Yunan milliyetçiliğinin muhayyel ama muhayyel olduğu için de gerçek ve etkili olan uzak amacının meşrulaştırılmasında kullanılan en önemli söylemdir belki de. Bir zamanlar atalarının toprakları olan ancak Türkler tarafından gasbedilmiş yurtlarını yeniden fethetme ideali, yaratılan *öteki* -Türk- imajı ile üst üste konulduğunda, Helen milliyetçiliğinin çerçevesi de çizilmiş olur. Nitekim, Girit İsyanı sırasında da bu düşünce, adadaki Rumlara verilen desteğin alt yapısını oluşturur ki sorunun çözümündeki en önemli aktör olan Âli Paşa da bu durumun farkındadır. Paşa, bu konuda şunları söyler: "...Yunanlılar beyninde *tasavvur-ı azîm* ismiyle müte'arif olan niyet-i fâside-i ma'hûde tarafdarlarına bu kerre Girit'in Yunanistan'a ilhâkı sevdası müstevlî olmuş olduğu bazı karâ'in-i hâliyeden anlaşılmağa başladı..." *Muharremât-ı Resmîyye*, s. 3. Yunan milliyetçiliğinin doğuşu, Megali Idea ve ötekileştirilen 'Türk' imajı hakkında bkz. H. Millas, *Türk Romalı ve Öteki: Ulusal Kimlikte Yunan İmajı*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 279-304. Öte yandan, Yunan milliyetçilik terminolojisinin yaratılma sürecinde, iki farklı Türk değerlendirmesi yapıldığını da belirtmek gerekir. Cumhuriyetçi ve devrimci denilebilecek güçler açısından Türk kötüdür; muhafazakârlar ve Fransız Devrimi'nin ideallerine karşı çıkanların gözlüğüyle bakıldığında, Türk'ün iyi sıfatıyla anıldığı dikkati çeker. Ancak, bağımsız Yunanistan'ın kurulması, Türk'ün kötü olduğu imajının da zaferi anlamına gelir. Bu konuda bkz. Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim, İstanbul, 1999, s. 189.

³ Millas, *Türk Romalı...*, s. 304.

Kaldı ki, isyanın bastırılması ve adada yeni bir düzenin oluşturulmasında oldukça aktif olan Âlî Paşa da milliyetçi reflekslerin önemine işaret eder.⁴

Girit İsyanı'nın çıkmasında, adadaki Rumların milliyetçi hisleri kadar mevcut ekonomik koşulların da etkili olduğu belirtilmelidir. Girit'te yaşayan Müslümanlar, ada nüfusunun yaklaşık beşte ikisini oluşturmasına karşın toprağın üçte ikilik kısmını ellerinde tutmaktaydı ve Hıristiyanların Müslüman Giritlilere 90 milyon kuruşa yakın borcu vardı.⁵ Başka bir ifade ile, isyanın, milliyetçi refleksler kadar ekonomik gerçeklerle de yakından ilgili olduğu belirtilebilir.⁶

Nihayet, ekonomik sıkıntıların milliyetçi terminoloji ile entegre olmasına Osmanlı idaresindeki zafiyetin de eklenmesiyle isyan kaçınılmaz hale gelir. Ancak, Osmanlı XIX. yüzyılı anımsandığında, isyan adayla hatta imparatorlukla sınırlı kalmayarak büyük bir meseleye dönüşür. Çünkü, isyan, XIX.yüzyıl Avrupa diplomasisinin ana temaları arasında yer alan Osmanlı probleminin alt başlıklarından birisidir ve doğal olarak Avrupa müdahalesinin ve ilgisinin sınırları içine girer. Başka bir ifade ile, sorunun çözümü, diplomasideki maharetle yakından ilgili olup Avrupa müdahalesine izin verilmemelidir.⁷ Dolayısıyla, isyana çare olarak adada uygulanacak siyasi ve idari programın başarısı, diplomatik muhteva ve stratejinin çeşitliliğine ve zenginliğine bağlı olacaktır.

⁴ Âlî Paşa'nın, Girit'in re-organizasyonu için adada bulunduğu sırada Bâb-ı Âlî'ye göndermiş olduğu layiha, isyanın milliyetçilik ve Yunanistan'la birleşmek hayali ile çıkarılmış olduğunu gözler önüne serer. Paşa, bu konuda şunları söyler: "...Evvvelce dahi iş'âr olunduğu vechle Girid cezaresinin ihtilâline sebep *müstakil Yunanistan'a iltibâk* maddesi olub..." Mehmed Hayrullah, *Sadr-ı Esbak Âlî Paşa*, Bekir Efendi Matbaası, İstanbul, 1327, s. 4.

⁵ E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, c. VII*, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 25.

⁶ Âlî Paşa, adanın en önemli gelir kaynağının zeytin ticareti olduğunu ve bunun da Müslümanların elinde bulunduğunu belirterek, isyanı çıkaranların amaçlarından birisinin de Müslümanları adadan kovarak ticareti kendi tasarrufları altına almak olduğunu vurgular. *Mubarrerât-ı Nâdire*, s. 232. Gerçekten de Girit'te, Türk ve Yunan tüccarlar ile Avrupalı tüccarların zeytinyağı ticaretini ellerine geçirmek için rekabet ettikleri görülür. Bkz. E.F. Syrett, "Uluslararası Önem Taşıyan Bir Akdeniz Limanı'nın Gelişimi: Smyrna (1700-1914)", M.C. Smyrnelis (haz.), *İzmir 1830-1930, Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, (çev. I. Ergüden), İletişim, İstanbul, 2008, s.39. İmparatorluğun diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında Girit, Müslümanların ticarete ve ticari yaşama hâkim olmaları açısından bir özgünlüğe işaret eder. Adanın fethinden itibaren Müslümanların ticarete etkin olma yolunda ilerledikleri dikkati çeker. Ancak, Hristiyan tüccarların ada ticaretinde kayda değer bir ağırlıklarının olduğu da vurgulanmalıdır. Girit'in fethinden itibaren adadaki ticari yaşamın gelişimi hakkında bkz. Molly Greene, *Kandiye, 1669-1720: The Formation of a Merchant Class*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Princeton University, 1993, s. 236-293.

⁷ Avrupa müdahalesinin önüne geçmek için bir yandan diplomasideki bütün seçenekler ve ittifak arayışları araştırılırken aynı zamanda Girit'in yeniden organize edilmesinin gerekliliği de vurgulanır. Zira, *Avrupa'dan bir güne tebliğât zübür ider ise âna cevâb için bâzır* bulunmak ve müdahaleyi engellemek gerekmektedir. Dolayısıyla, *Saltanat-ı Seniyye'nin kendiliğinden bir idâre-i cedûde teşkîl* etmesi Avrupa müdahalesine de engel olur. *BO.A., İrade / Girit*, 253, 15 Şevval 1283 / 20 Şubat 1867. Girit İsyanı sırasında tamamen Osmanlı aleyhtarı bir politika izlediği söylenebilecek Fransa, adanın Avrupa denetim ve gözetimine açılması konusunda en ısrarcı devlet gibi görünür. Ancak, Fransızlar, denetimden amaçlarının, Girit'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopartılması olmadığı, *yalnız bir çok zaman harekât-ı isyânîyyenin adada imtîdâdının sebep olmuş olacağı fenâhıkları izâleye* çalışmak olduğunu belirtirler. *BO.A., İrade / Girit*, 262, 17 C. Evvel 1283 / 27 Eylül 1866. Başka bir ifade ile, bütün XIX.yüzyıl boyunca yapıldığı gibi, Avrupa müdahalesi, hayırhah ve insani bir kamufraj altında sunulmaya çalışılır. Fransa'nın adanın Avrupa denetim ve gözetimine açılması yönündeki isteğine Rusya'nın içtenlikle destek verdiği ancak İngiltere'nin karşı çıktığı anlaşılıyor. *BO.A., İrade / Girit*, 273, 12 C. Evvel 1284 / 11 Eylül 1867.

Aşağıda da görüleceği gibi, Girit İsyanı boyunca sürdürülen diplomatik çabaların çerçevesini Paris Antlaşması oluşturur. 1856 yılında imzalanan antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa Uyumu'nun parçası haline getirilir ve İmparatorluğun bütünlüğü, Avrupa siyasetinin hassasiyetleri arasına girer. Ayrıca, antlaşma ile Büyük Güçler, Osmanlı'nın iç sorunlarına müdahale etmeyeceklerini de kabul ederler. Osmanlı diplomasisinin yüzyılı aşkın süre boyunca oluşturduğu birikim ve geleneğin en önemli başlığı sayılabilecek uluslararası antlaşmalara sadakat prensibi, Girit İsyanı sırasında titizlikle vurgulanır. Âlî Paşa, İmparatorluğun diplomasi geleneğinin vazgeçilmez hüviyetindeki bu ilkeyi, Paris Antlaşması ile yan yana koyarak Avrupalı Devletlerin Osmanlı bütünlüğü ve iç işlerine yönelik müdahalelerinin meşru olmadığı tezini geliştirir. Nitekim, İngiltere'nin Paris Antlaşması'nın sağladığı hukuki garanti konusunda, Osmanlı iddialarına verdiği desteğin sorunun çözümünde belirleyici olduğu görülür.⁸

Sorunun giderilmesine dönük diplomatik faaliyetlerin yanı sıra adada yeni bir düzen kurulmasına çalışıldığı da dikkati çeker. Adada uygulamaya konulan programın içeriğini, Tanzimat'ın temel refleksi olan, Cemaatler arası dengenin oluşturduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Başka bir ifade ile Girit, diplomatik başarının olduğu kadar yeni siyasi projenin de somut şekilde gözlemlendiği bir laboratuvar olma özelliğine sahiptir. Kısacası, Girit İsyanı, olgunlaşmış bir diplomatik üslubun çözümü belirlediği ve iç siyaset uygulamalarına dönük imkânların araştırıldığı, tipik bir XIX. yüzyıl Osmanlı öyküsüdür.

1. Usta Bir Diplomat: Girit İsyanı'nda Âlî Paşa

Âlî Paşa'nın isyanın bastırılması ve adadaki idari yapının yeniden düzenlenmesine dönük icraatının iki ana eksen üzerinde şekillendiği söylenebilir. Öncelikle, isyanı milliyetçi motiflerden dolayısıyla uluslararası müdahaleden kurtarmaya çalıştığı görülür. Girit İsyanı'nın Avrupa siyasetinin gündem maddesi olmasının önüne geçmek için Âlî Paşa'nın, büyük güçlerin aday teftiş etmesini engellemeye çalıştığı dikkati çeker.⁹ Ardından, mali, idari ve sosyal işlere yoğunlaştığı fark edilir.

⁸ Aşağıda da görüleceği gibi, Paris Antlaşması, Girit İsyanı'nın çözüme kavuşturulmasındaki en önemli diplomatik belgedir. Paris Antlaşması'nın yüzyılı aşkın süredir devam eden Osmanlı diplomasi geleneği ve birikiminin olgunlaşmış bir hali ve rühdünün ispatı olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. K. Beydilli, "Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifaklar ve Siyasi Ahlak (1790-1856)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (yay.haz. İ. Soysal), TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 43.

⁹ Büyük Güçlerin aday ortaklaşa teftiş etmeye dönük çabaları, Âlî Paşa açısından, sorunun halledilmesinde karşılaşılabilecek en korkutucu senaryodur. Bu konuyla ilgili söyledikleri, derin bir kavrayış ve analiz yeteneğinin açık delili olduğu gibi, Avrupa siyasetinin de yakından takip edildiğinin göstergesidir. Şöyle ki : "...Teftiş-i müşterekin netâyic-i tahkikât ve teftişâtı, ekser belki umûm ahâlî-yi İseviye'nin Yunanistan'a mülhak olmak istid'âsında bulduklarını mü'eyyed olursa Meclis-i Âlî'de dahi tezekkür buyurulmuş olduğu vechle şimdi Devlet-i Aliyye'ye arz-ı tavassut ve te'minât iden devletlerin dahi hem kendi milletlerine hem bize karşı gâyet müşkil bir hâl-i vaziyette bulunacakları derkârdır. Zira ol takdirde kendüleri, ya el-hâletü hâzihî bütün Avrupa'da kanun hükmüne girmiş olan *usûl-i kavmiyyetin* hilâfında veyâhûd Devlet-i Aliyye'ye itdikleri va'adin imhâsında bulunmak şıklarından birini ihtiyâra mecbûr olacaklardır ve hasbe'l-hâl tercih edecekleri ikinci şık olmayacağı emsâli delâletle meczûm gibidir. Vâkı'â te'minât-ı cedide, Paris Mu'âhedesinde münderic olan şerâit-i sarîhadan akva olamaz. Şerâit-i mezkûrenin ne renklere girdiğini ve İtalya'nın inksâmına dâ'ir olan Zürih Mu'âhedesinin usûl-i

Başka bir deyişle, sorunun çözümü için önce ustaca bir diplomasi, sonra da iç siyaset uygulamalarının devreye sokulduğu görülür. Ancak, Paşa'nın Paris Antlaşması'ndan kaynaklanan uluslararası hukuk zeminini kullanmasının, sorunun çözümündeki kırılma noktası olduğu iddia edilebilir. Özellikle, Yunanistan'ın meselenin dışında tutulmasında, Paris Antlaşması'nın şekillendirdiği uluslararası hukuk içtihadına ısrarlı ve dikkatli bir şekilde atıfta bulunulduğu anlaşılır.¹⁰ Dolayısıyla, sorunun çözüme kavuşturulması, diplomasi'nin de siyaseti belirlemesi demektir bir bakıma.

Yukarıda vurgulandığı gibi, Âli Paşa, sorunun uluslararası nitelik kazanmamasına büyük özen gösterir. Ancak, şu nokta belirtilmelidir ki, Osmanlı Diplomasisi'nin XIX. yüzyıldaki en önemli karakteristiklerinden birisi, bu hassasiyettir. İmparatorluk haritasının Şark Meselesi olarak adlandırılan atölye çalışmasının ana teması olduğu anımsandığında, Osmanlı diplomasisinin Avrupa müdahalesine beslediği antipati daha anlaşılır hale gelir. Diğer bir ifade ile, *coğrafyanın halledilemez bir muamma oluşu*¹¹ vatani birarada tutma refleksine eklendiğinde, sorunların uluslararası içerik kazanmadan çözülmesi, bir zorunluluk olarak ortaya çıkar.¹²

kavmiyete ne kadar kolaylıkla kurbân idildiği cümle'nin ma'lûmu olan hâlât dandır." Mehmed Hayrullah, *a.g.e.*, s. 6-7.

¹⁰ Âli Paşa, Avrupa Devletleri'ndeki Osmanlı elçilerine göndermiş olduğu yazıda bu konuyu tüm açıklığıyla gözler önüne serer: "Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye Londra ve Paris ve Viyana ve Berlin ve Petersburg ve Floransa'da Devlet-i Aliyye Süferâsı'na İstanbul fi 18 Teşrin-i Evvel 1866,

...Saltanat-ı Seniyye'nin hukûk-ı düveliyesine esâs olan Paris Mu'âhede'si'yle Devlet-i Aliyye'nin icra'at-ı hükûmetce düvel-i muazzamanın sulh ve te'lif yolunda müştereken inzimâm-ı mu'âvenetleri icâb edecek mesâ'il hassaten ve yegân-yegân tebyin ve tasrih olunmağla beraber bunların hâricinde Saltanat-ı Seniyye idâre-i dâhiliyyesine mu'âhede-i mezkûreyi imza iden düvel-i mu'azzamanın her dürlü müdâhalesi kat'iyyen memnû' bulunmuş ve mu'âhede-i mezkûr(e)nin tokuzuncu maddesi ahkâmı bu müdde'a hakkında eser-i şekk ve şübhe bırakmamışdır bina'enaleyh, Paris Mu'âhede'si'nde Girid Ceziresi'nin zikri sebkât itmek değil Londra Protokolleri münâsebetiyle ve istitrâd tarikiyle bile zikr ve derci nâ-kabil idüğü ma'lûmunuzdur *çünkü cezîre-i mezkûre Devlet-i Aliyye'nin taht-ı tasarrufuna girdiği tarihten berü hiçbir zamanda Saltanat-ı Seniyye'ye karşı politikaca bir mevki-i mümtâz ve müstesnâda bulunmuyarak ez-her cihet eyâlât-ı sâ'ire-i şâbâneye benzedilmiş ve külliyen ânlar gibi ve ânlar hakkında câri olan kavânin ve nizâmâtla idâre olunmuşdur.* Londra Protokolleri'nde dahi Girid Ceziresi'nin Yunanistan ile ednâ mertebe râbta-i politikası olması uyamayıcağından bahsle Giridlülerden yalnız vukû'ât-ı sâbıkada medhali olanların mazhar-ı afv-ı umûmî olmaları hakkında düvel-i selase tarafından nezd-i Devlet-i Aliyye'de tebligât icrâsıyla iktifâ olunarak adanın kemâkân münhasıran Saltanat-ı Seniyye taht-ı hükûmetinde ibkâ kılınmış olduğu münderic ve musarrâhdır..." *Muharrerât-ı Resmîyye*, s. 11-12.

¹¹ Yahyâ Kemal, XIX.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamaya devam edebilmesinin sırrını açıklarken bu tâbiri kullanır. Y.K. Beyatlı, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1991, s. 9. Aslında coğrafyayı halledilemez kılan İstanbul'un varlığıdır. Tanzimat'ın ve Osmanlı modernleşmesinin müellifi sayılabilecek Reşid Paşa, İstanbul'un hiçbir Avrupalı Devletin yalnız başına çözemeyeceği kadar önemli bir sorun olduğu ve İstanbul elde tutulup devlet modernize edildiği sürece Osmanlı İmparatorluğu'nun da yaşamaya devam edeceğini belirtir. *BOA., Y. EE.*, 38/95, 3 C. Ahir 1315 / 29 Ekim 1897.

¹² Âli Paşa, Osmanlı diplomasisinin dayandığı iki temel ilkeyi şöyle çerçeve içine alır: "Devlet-i Aliyye'nin mu'âmelât-ı hâriciyyesinde iki esâs olub, bunun biri düvel-i mütehabbe ile mün'akd olan mu'âhedât ve diğeri câri olan münâsebat-ı dostiyyenin icâb itdiği mürâ'at kaziyyesidir." *Muharrerât-ı Nâdire*, s. 216. Osmanlı diplomasisinin dayandığı ilkeler hakkında ayrıca bkz. R.H. Davison, "Osmanlı Diplomasisi ve Biraktığı Miras", L. C. Brown (haz.), *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Mirası*, (çev. G.Ç. Güven), İletişim, İstanbul, 2000, s. 278; S.Deringil, "II. Mahmud'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Mirası", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 59-70.

Osmanlı Diplomasisi'nin, imparatorluğun son yüzyıldaki gerçekliğiyle eklemlenen bu muhafazakâr ilkesi, siyasetin ideolojisinin de kaçınılmaz olarak pragmatizme teslim edilmesi sonucunu doğurur.¹³ Dolayısıyla, İmparatorluğun (neredeyse) bütün iç sorunlarının, büyük parantezin içindeki Şark Meselesi'nin alt başlıkları haline getirilmesi, muhtelif ittifak arayışlarını da doğal hâle getirir. Böylece, temel hedefin devleti birarada tutmak olduğu kabul edildiğinde, frankofil ya da anglofil, her türlü sabit ve değişmez olduğu sanılan siyasetlerin de geçersizliği ortaya çıkar. Nitekim, Osmanlı Tarih Yazıcılığı'nda frankofil bir siyaset adamı olarak nitelenen Âlî Paşa'nın, Girit İsyanı'nın çözüme kavuşturulmasında, İngiltere ile yakın bir ilişki, hatta ittifak halinde olduğu görülür.¹⁴

Girit İsyanı sırasında İngiltere ile sağlanan uzlaşmanın aksine III. Napoleon'un milliyetçi hareketleri desteklemeye dönük klasik politikasının devam ettiği söylenebilir. Hatta, III. Napoleon isyandan birkaç yıl önce Osmanlı İmparatorluğu'nu, yönetme kabiliyeti kalmamış çağdışı bir devlet olarak nitelendirmiştir. Dolayısıyla, imparatorluğu oluşturan unsurların bağımsızlık talepleri oldukça doğal ve haklıdır.¹⁵ Fransa'nın

¹³ Burada, Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX.yüzyılda, siyaset yapıcı bir çizgiden siyasete mâruz kalan bir devlete evrilmesinden ötürü pragmatik siyaset anlayışının doğallığı vurgulanmak istenmektedir. Nitekim, Cevdet Paşa'nın gerek Tezâkir'de gerek Ma'rûzât'ta en sık başvurduğu kavramlardan birisi, *icâb-ı vakf-u bâlîdir*. Ancak, böylesi bir siyaset algılamasının Osmanlı'yı kendi içinde ve uluslararası siyasette, nesne olduğu kadar bir özne haline getirdiği de gözden kaçırılmamalıdır. Nihayet, Tanzimat ya da genel anlamda Osmanlı modernleşme çabaları da bu durumun en açık göstergeleri arasında yer alır. Dolayısıyla, Osmanlı / Türk modernleşmesi, içeriden bakıldığında, yukarıdan aşağıya bir süreç gibi okunabilirken, modernitenin asıl sahibinin Batı Avrupa olduğu hatırlandığında, aşağıdan yukarıya bir gelişme olarak da değerlendirilebilir. İkinci önerme üzerinden gidildiğinde, imparatorluğun değişme/dönüşme -yani siyasetin öznesi olabile- kabiliyetinin/kapasitesinin -kısmen de olsa- devam ettiği ileri sürülebilir. Başka bir deyişle, İstanbul'u merkeze koyarak Osmanlı-Türk modernleşmesini, yukarıdan aşağıya okumaya dönük totolojinin karşısına, XIX.yüzyıl dünyasını hayal ederek -merkezin İstanbul dışında bir yerlerde aranmaya kalkışılması durumunda- kolaylıkla aşağıdan yukarıya doğru yeni bir totoloji konulabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda da değişme ve dönüşme dolayısıyla tarihin öznesi olma kapasitesine sahip olduğuna ilişkin ilginç bir yorum için bkz. A.L. Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları*, (çev. D. Acar-F. Soysal), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 20-21.

¹⁴ Robson, *ag.m.*, 43, 51. Girit İsyanı'nın çözüme kavuşturulmasında Âlî Paşa'nın en önemli yardımcıları arasında yer alan dönemin ünlü İngiliz Devlet Adamı Lord Clarendon, Paşanın Fransız yanlısı bir siyaset izlediği şeklindeki klişeyi kesinlikle kabul etmez. Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Şeni, *Marie ve Marie: Konstantiniye'de Bir Mevsim, 1856-1858*, (çev. Ş. Tekeli), İletişim, İstanbul, 1999, s. 56.

¹⁵ Fransa, Girit İsyanı'nın başladığı günlerde açıkça Giritli isyancılar ve Yunanistan'ı destekler. Örneğin, Yunanistan'ın bağımsızlığı sırasında Girit'in de bu isyana destek verdiği ancak Yunanistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra o zamanki siyasi konjonktür gereği adanın şartlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'na bırakıldığını belirtir. Fakat, Osmanlı'nın adalarda gerekli düzenlemeleri yapmadığı ve şartları yerine getirmediği için Girit'in de isyan etmesinden daha doğal bir şey yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa'nın bu tezine verdiği cevap, Paris Antlaşması'nın dokuzuncu maddesine dayandırılır. Dokuzuncu maddede, Avrupa devletlerinin Osmanlı ile tebası arasındaki sorunlara müdahale etmeyeceği belirtilir. *BOA., İrade / Girit*, 261, 8 C. Evvel 1283 / 18 Eylül 1866. Girit İsyanı'ndan birkaç yıl önce de Fransa'nın Osmanlı karşıtı bir tutum içinde olduğu söylenebilir. Süveyş Kanalı'nın inşaatını üstlenen Lesseps'in, onuruna verdiği bir yemekte, III. Napoleon, o kadar ileri gider ki, Mısır'ın da bir Osmanlı toprağı olmadığı ve bu yüzden 1841 Londra Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini belirtir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu yönetme kabiliyetinden yoksun ve barbar bir yapıdır. *BOA., HR. SYS.*, 970 / 7, Ek. 5, 15 Şubat 1864. Âlî Paşa, Napoleon'un bu sözlerini şiddetle protesto etmiş ve görüşlerinin Fransız Hükümetince de paylaşıp paylaşılmadığının anlaşılması için Paris Sefiri Cemil Paşa'ya talimat vermiştir. *BOA., HR. SYS.*, 970 / 7, Ek. 4, 25 Şubat 1864. Bunun üzerine, Cemil Paşa,

Osmanlı aleyhtarı politikasına karşılık, İngiltere, isyanın başından itibaren, Osmanlı ülkesinin bütünlüğü prensibinden hareket ederek Osmanlı yanlısı bir tutum izler. Palmerston ekolünden gelen ünlü İngiliz Devlet Adamı Lord Clarendon ile Âlî Paşa arasında, sorunun çözümüne dönük ortak bir siyaset arayışının olduğu söylenebilir.¹⁶ İsyanın bastırılması ve sorunun çözümü sırasında ve sonrasında Avusturya'nın da İngiltere gibi, Osmanlı tezlerini desteklediği tespit edilir.¹⁷ Avusturya, isyanın gündemden düşmesinin ardından açıkça, Osmanlı bütünlüğünü tehdit edecek her türlü hareketin karşısında olduğunu belirtmiştir.¹⁸

Avusturya'nın Osmanlı lehine izlediği siyaset bir yana İngiltere'nin Girit İsyanı sırasında sergilemiş olduğu Osmanlı yanlısı diplomasi, Hindistan yolunun güvence altına alınmasına dönük klasik politikasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Lord Clarendon'un isyanın başından itibaren, Yunan tezlerini savunan Fransa-Rusya ittifakına karşı Osmanlı politikasını desteklediği görülür. Âlî Paşa'nın da İngiltere nezdinde girişimlerde bulunduğu göze çarpar. Londra Büyükelçisi Kostaki Musurus vasıtasıyla gerek İngiltere Devleti gerek İngiliz Kamuoyunu etkilemeye dönük politikalar izlediği tespit edilir. Musurus İngilizlerle yakın bir diplomasi yürütürken kamuoyunu etkilemek için basını kullanmayı da ihmal etmez. Dönemin önemli gazetelerinden bir kısmını, Osmanlı politikalarını destekler nitelikte yayın yapması için teşvik ettiği dikkati çeker.¹⁹

Fransız Dışişleri Bakanı ile görüşerek bu görüşlerin İmparatorun kendisini bağladığını ve hükümetin aynı fikirde olmadığı cevabını almıştır. *BOA., HR. SYS.*, 970 / 7, Ek. 8, 7 Mayıs 1864.

¹⁶ Yunanistan'ın Girit İsyanı sırasında, soydaşlarına yardım ettiği yukarıda belirtilmişti. Adadaki asayişin (görece) sağlanmasından sonra da Yunanistan'ın yardım faaliyetlerine devam ettiği ve bu yüzden bir süre sonra Âlî Paşa'nın bütün diplomatik ilişkileri kestiği ve Yunanistan ile bir savaşın eşiğine gelindiği görülür. Bu noktadan itibaren Avrupa Devletleri olaya müdahale eder ve Paris'te bir konferans düzenlenmesine karar verilir. Konferansa katılım şartı olarak Âlî Paşa iki temel argüman öne sürer: Yunanistan Paris Antlaşması (1856)'nın tarafı olmadığı için yapılacak konferansa temsilci değil gözlemci gönderebilir ve konferansın gündemi yalnızca Yunanistan ile Osmanlı arasındaki sorunla sınırlı tutulmak zorundadır. Nitekim, bu iki ön şartın özellikle, Clarendon ve İngiliz kamuoyu tarafından harâretle desteklendiği dikkati çeker. *Terakki*, Numro 33, 12 Ramazan 1285 / 27 Aralık 1868. Clarendon'un konferansa katılacak İngiliz temsilcisi Lord Lyons'u, gündemin sınırlı tutulması ve Yunanistan'ın statüsü hakkında titiz bir şekilde uyardığı görülür. Robson, *a.g.m.*, s. 51. Ancak, İngiltere'nin Osmanlı lehindeki bu kararlı tutumu, yukarıda da belirtildiği gibi isyanın başladığı andan itibaren tespit edilmektedir.

¹⁷ Viyana sefiri, Haydar Efendi, Hâriciye Nâzırı Fuad Paşa'ya gönderdiği yazıda Girit'te alınan önlemlerin memnurluk yarattığı ve Avusturya'nın bir süre kıtadaki sorunlara müdahil olamayacağını çünkü daha çok içerdeki ıslahat ve ekonomi programına yoğunlaşacağını bildiriyordu. *BOA., HR. SYS.*, 157 / 35, 26 Mart 1868.

¹⁸ *BOA., HR.SYS.*, 210 / 40, 3 Temmuz 1869. Avusturya'nın Osmanlı bütünlüğünü parçalamaya dönük her türlü girişimin karşısında olması bir Osmanlı sevgisinden daha çok kendi siyasi varoluşuyla ilgilidir aslında. Zira, heterojen nüfus yapısı hatırlanırsa, Osmanlı'daki her türlü ayrılıkçı hareketin kazanacağı başarının doğrudan etkileyeceği ilk ülke Avusturya'dır. Örneğin, Avusturya kendi içindeki Romenleri de düşünerek, Eflâk-Boğdan'ın birleşmesine daima karşı çıkmıştır. *BOA., HR. SYS.*, 156 / 64, Ek. 5., 19 Eylül 1866.

¹⁹ *BOA., HR. SYS.*, 482 / 1, Ek. 8, 4 Nisan 1867. Kostaki Musurus, *Pall Mall Gazette* ve *The Newcastle Daily Journal* isimli gazeteleri Osmanlı lehine yayın yapmaları konusunda teşvik ediyordu. Örneğin, *Pall Mall* isimli gazete, 01 Nisan 1867 tarihli nüshasında Osmanlı bütünlüğünün mutlaka korunması gerektiğini belirtirken Rus siyasetinin engellenmesinin altını çiziyordu. *BOA., HR. SYS.*, 482 / 1, Ek. 11, 4 Nisan 1867. *The Newcastle Daily Journal* ise Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz ticareti için vazgeçilmezliğini vurguluyordu. *BOA., HR. SYS.*, 482 / 1, Ek 9, 4 Nisan 1867. Musurus'un Kırım Savaşı'ndan önce de

Girit İsyanı'nın çözüme kavuşturulması için İngiltere ile kurulan bu yakın ilişki, yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı Diplomasisi ve siyasetinin XIX. yüzyıldaki pragmatik içeriğinin açık örnekleri arasında yer alır. III. Napoleon'un milliyetçi hareketleri desteklemeye dönük klasik siyaseti, Girit İsyanı sırasında Osmanlı karşıtı bir politika izlemesinin zeminini hazırlar.²⁰ Fransa ile yaşanan bu politik ihtilâf o kadar açıktır ki, Fuad Paşa, aşağıda da görüleceği gibi, Fransa'nın açıkça Osmanlı aleyhinde bir politika izlediğini belirtir.²¹

Fuad Paşa'nın Fransız siyasetine ilişkin tespiti, haksız sayılmaz. İsyanın yaratmış olduğu huzursuzluğun giderilmesine dönük çareleri araştırmak amacıyla adada yaşayan Müslüman ve Hıristiyanlardan her şehri temsil etmek üzere üçer temsilci seçilerek İstanbul'a gönderilir. Ancak, Fransız Elçisi Monseigneur Bourré, temsilcilerin Bâb-ı Âli yanlısı olduğunu ileri sürerek seçimi kabul etmez.²² Elçinin muhalefeti, Hâriciye Nâzırı Fuad Paşa'ya göre, Fransa'nın Osmanlı ülkesinin bütünlüğü prensibini tamamen terk ettiğinin açık delillerinden sayılmalıdır. Ancak, Fransız siyasetindeki bu kayma, merkezdeki -yani Avrupa- dramatik siyaset değişikliğinin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Çünkü, Girit İsyanı'nın başladığı 1866 yılı, Avrupa'da da siyasi dengelerin ve aktörlerin yeniden tespit edilmesi anlamına gelen, Avusturya-Prusya Savaşı (Sadova)'nın başlangıcına tesadüf eder.²³

İngiliz kamuoyunu etkilemek için basını manipüle ettiği dikkati çeker. Basının kamuoyunu etkilemesi sonucu New Castle'da Osmanlı bağımsızlığı ve bütünlüğünün korunmasına yönelik bir miting düzenlenir. BOA., HR.SYS., 57/1, 7 Nisan 1853. Öte yandan, İngiltere'nin isyanın tüm aşamalarında Osmanlı yanlısı bir politika izlediği çok açıktır. Örneğin, Lordlar Kamarası'nın üyelerinden Lord Aragil'in Giritli isyancılar ve Yunanistan lehine yaptığı konuşmaya, İngiliz Başbakanı Lord Derby itiraz ederek Osmanlı yanlısı bir cevap verir ve *umûr-ı Devlet-i Aliyye'ye müdâbale istiklâlîne müzârr* olacağından böyle bir yola gidilemeyeceğini belirtir. BOA., İrade / Girit, 256, 3 Zilkâde 1283 / 9 Mart 1867.

²⁰ Mahmud Celâleddin Paşa, III. Napoleon'un İtalya'yı istilâ etmek istediğini ve bu yüzden Avusturya'yı pasivize etmek için Rusya'yı daima yanında görmek arzusunda olduğunu söyler. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, İstanbul, 1326, s. 21. Girit İsyanı sırasında Rusya ile Fransa'nın ittifak halinde hareket ettikleri oldukça açıktır. Örneğin, her iki ülke de Girit'in Yunanistan'a bağlanması konusunda aynı görüştedirler. Anlaşıldığı kadarıyla, İtalya da Fransız ve Rus siyasetinin etkisi altındadır. Ancak, Osmanlı yönetiminin İtalya üzerinde, Paris Antlaşması'na referans ederek ve aynı zamanda Fransız ve Rus tezlerini desteklemesinin İtalya aleyhine olacağını belirterek baskı uygulamaya çalıştığı dikkati çeker. Nihayet, İtalya, Paris Antlaşması'nın meşru zemin olduğu ve Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü destekleyeceğini belirtir. BOA., İrade / Girit, 280, 15 Ağustos 1867.

²¹ Bu durum o kadar açıktır ki Fransa isyan sırasında Girit'ten Yunan ana karasına kendi gemileriyle insan taşımacılığı yapmıştır. BOA., İrade / Girit, 274, 13 C. Evvel 1284 / 12 Eylül 1867. Taşınanlar arasında Giritli İsyanlıların da olduğunu düşünmek yanlış sayılmaz. Rusya'nın da benzer faaliyetler içinde olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. BOA., HR.SYS., 495 / 6, Ek 181, 11 C. Evvel 1285 / 30 Ağustos 1868.

²² *Muharrevât-ı Resmîye*, s. 29.

²³ Fuad Paşa, Fransız siyasetindeki değişim hakkında şunları söyler: “Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye, Paris'de Cemil Paşa'ya, İstanbul fi 4 Nisan 1867

Devlet-i Aliyye'nin bazı devletlerin kendü hakkında pek hüsn-i efkârda bulunmadıklarına dâ'ir olan hissiyatını bu kerre vukû'ât dahi isbât itmiştir. Ancak, bekâ ve muhâfazası bu âna değin Avrupa muvâzenesinin *lâzım-ı gayr-i müfârik şerâ'itinden addolunmuş olan, tamâmiyyet-i mülkiyyesi kâ'idesinin ihlâlîne kadar gidileceği hiçbir vakitte hayâl-ü hâtırına bile gelmezdi...*” *Muharrevât-ı Resmîye*, s. 28. Fransız siyasetindeki bu değişikliğin, Sadova (Königgratz) Savaşı ile yakından ilgili olduğu düşünülebilir. Prusya'nın galibiyetinden sonra Bismark'ın Fransa'ya dönmesi mukadderdir. Nitekim, savaşın Prusya lehine sonuçlanmasının ardından Bismark'ın Fransa'ya karşı bir gerilim politikası izlediği görülür ki, Âli Paşa da durumun farkındadır. Avrupa siyasetindeki bu yeni denge arayışında Rusya'nın tercihi, düğümün

Girit İsyanı'nın Sadowa Savaşı ile aynı yıla rastlaması, Fransa'nın Osmanlı tezlerinden uzaklaşmasının nedeni olarak düşünülebilir. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, III. Napoleon'un milliyetçi hareketleri desteklemeye dönük politikası akılda tutulmak zorundadır. İmparatorluğun heterojen etnik ve dini yapısı hatırlandığında milliyetçilik, devleti yönetenlerin XIX. yüzyıl boyunca devam eden kâbusu haline gelir. Dolayısıyla, temel hedef, bu karışık sosyo-kültürel yapının harcı hüviyetindeki emperyal aygıtın bekasını sağlamaktır. Nihayet, böyle bir korku ve kabulün doğal sonucu, Avrupalı devlet adamlarını da Osmanlı'nın dağılmasının yaratacağı kaosu derinliği konusunda ikna etmek olmalıdır. Girit İsyanı'ndan birkaç yıl önce, Âlî Paşa'nın bir zamanlar İstanbul'a elçi olarak gelen Fransız Dışişleri Bakanı Thouvenel'e göndermiş olduğu mektup, buna açık bir örnek gibi değerlendirilebilir.

Âlî Paşa mektubunda, vaktiyle Avrupa'nın desteğiyle yaratılmış olan Bağımsız Yunanistan'ın bugün Avrupa siyasetinin temel açmazlarından birisi haline geldiğini vurgular. Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığına dönük tespiti ise hayli önemlidir. Âlî Paşa'ya göre, Osmanlı İmparatorluğu, bu coğrafyanın devlet olma vasfına sahip tek siyasi yapısıdır. Çünkü, devlet denilen aygıtın bir ruhu olmalıdır ve Osmanlı İmparatorluğu da ruhu olan bir yapıdır.²⁴ Âlî Paşa, söylediklerini seküler ulus kavramı ile ilişkili hale getirerek *Türk Milleti* terimini kullanır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgesinde, istikrar unsuru olmasının altında yatan asıl neden, coğrafya dikkate alındığında, yönetme kabiliyeti olan tek milletin Türkler olmasıdır.²⁵ Türk Milleti

çözülmesindeki kilidi oluşturacaktır. Dolayısıyla, gerek Fransa gerek Prusya, Rusya'yı yanında görmek istemektedir. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki geleneksel politikası, Avrupa'daki yeni siyaset ajandasıyla yan yana okunduğunda, Fransız diplomasisinin yönündeki değişim de daha berrak ve anlamlı hale gelir. Nihayet, 1871 yılına gelindiğinde, Londra Protokolü ile Paris Antlaşması'nın tadil edilerek Rusya'ya Karadeniz'de donanma bulundurma hakkının verilmesi, kıta siyasetindeki yeni arayışların en somut sonuçlarından birisi olarak değerlendirilebilir. 1866 yılından itibaren Avrupa'da yeni bir sistemin oluşmaya başladığını haber veren bütün bu gelişmeleri, dönemin sadrazamı olarak Âlî Paşa'nın yakından izlediği görülür. Paris Antlaşması'nın tadil edilmesine dönük yoğun bir faaliyetin varlığını Avrupa'daki Osmanlı büyükelçileri haber verirler. *BOA., HR. SYS.*, 9 / 58, 22 Mayıs 1867. Aynı şekilde, 1860'ların sonuna gelindiğinde, Âlî Paşa'nın Fransa-Prusya arasındaki gerilimin farkında olduğu ve muhtemel bir savaşın Prusya lehine sonuçlanacağını tahmin ettiği görülür. *BOA., HR. SYS.*, 10 / 18, 11 Şubat 1868. Nitekim, Londra Protokolü'nün hemen öncesinde Bosna'da yeni bir ordu kurulmasına karar verilmesi de durumun ciddiyetini anlatan önemli bir örnektir. *Basiret*, Numro 238, 20 Ramazan 1287 / 14 Aralık 1870. Benzer şekilde, Sinop'ta da bir tersane kurulmasına karar verilir. *Basiret*, Numro 313, 26 Zilhicce 1287 / 19 Mart 1871. Paris Antlaşması'nın tadil edileceğinin anlaşılmasıyla Avrupa gazetelerinde de Osmanlı-Rus savaşının kaçınılmazlığından bahsedilmeye başlanır. *Basiret*, Numro 222, 11 T. Sani 1286 / 23 Kasım 1870. (Basiret gazetesinin 222 numaralı nüshasında, 30 Şaban 1287 / 11 T. Sani 1286, tarihleri kayıtlıdır. Ancak, Şaban ayı 29 gün sürdüğü için tarih yanlış yazılmış olmalıdır. Kaldı ki, 11 T. Sani 1286 da, 28 Şaban 1287 gününe karşılık gelir.)

²⁴ Âlî Paşa, mektubunda *l'esprit d'Etat* kavramını kullanır. Mektubun tam metni için bkz. C. Baysun, "Âlî Paşa'nın Fransızca Bir Mektubu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt 5, Sayı 8, 1953, s. 142-144. Meşruiyetin yazılı hale getirilmiş şekli olan kanunun bir bakıma, devletin tarifi olduğu hatırlandığında, devletin ruhu aslında kanunun ruhudur. Kanun ile devlet arasında kurulan denklem ise Aydınlanma Dönemine atıfta bulunulduğunu ima eder. Dolayısıyla, devlet-kanun ilişkisi/zorunluluğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun da bir kanun devleti olduğu anımsandığında, mevcut yapının gerçekliğini kaçınılmaz kılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir gerçek olduğunun kabul edilmesi ise desteklenmesini bir zaruret haline getirir.

²⁵ Davison da benzer bir yargıda bulunarak *Âlî Paşa, İmparatorluktaki balklar topluluğunu yönetmeye en uygun kişilerin Osmanlı Türkleri olduğuna şiddetle inanıyordu* der. R.H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi, 1774-1923*, (çev. M. Morali), Alkım, İstanbul, 2004, s. 173.

kavramını kullanması, Âli Paşa'nın milliyetçilik fikrinin farkında olduğunun en somut ifadesidir. Aynı zamanda bu tespit, milliyetçiliğin sponsorluğunu yapan III. Napoleon'a bir ima olarak da görülebilir.

Thouvenel'e yazılan mektupta, Türk Milleti kavramı etrafında seküler bir muhteva üzerinden inşa edilen söylem, Girit İsyanı'ndaki milliyetçi argümanların tasfiye edilmesi amacıyla da kullanılır. Giritli Hıristiyanların milliyetçi hislerle süsledikleri isyanları daha başından itibaren geçersiz bir iddia gibi görünmektedir. Çünkü, milliyetçiliğin temel harçlarından biri olan dil birliği, Yunanlılar ile Giritli Hıristiyanlar arasında söz konusu değildir. Dolayısıyla, Âli Paşa'ya göre, dil birliği olmayan iki unsurun birleşmesinden bahsedilemez.²⁶ Hatta, Giritli Hıristiyanlar ile Müslümanlar, Türkçe ve Rumca'nın karışımı olan bir dili konuşmaktadırlar.

Giritli Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında ortak bir dil geliştirildiği ve adadaki Müslüman unsurla Hıristiyanların, imparatorluğun diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında, müşterek denilebilecek bir yaşam biçimi yarattıkları, son dönemde yapılan çalışmalarla da ortaya konulmuştur. Nuri Adıyeye, Şer'iyye Sicilleri'ne dayanarak yaptığı çalışmada, iki cemaatin ortak sayılabilecek bir kültür ve gelenek algılamasına sahip olduğunu belirtir. Özellikle, cemaatler arası evliliklerde görülen sıklık, adadaki sosyo-kültürel entegrasyonun da açık delillerinden sayılabilir.²⁷

Giritli Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında kurulmuş olan bu (ortak) yaşam, dil ve kültür çevresi, zaman zaman Yunan yazınında da konu edilmiştir. Modern Yunan Edebiyatı'nın önemli isimlerinden Nikos Kazancakis, pek çok romanında bu olguya özel bir yer verir ve Müslümanlarla -yani Türklerle- Hıristiyanlar arasındaki barışın bozulmasının sorumlusu olarak iki tarafı da olumsuz etkileyen milliyetçiliği gösterir. 1896-1897 yıllarında çıkan Girit İsyanı'nı konu edindiği *Kaptan Mihalis* isimli romanının iki ana kahramanı, romana adını veren Kaptan Mihalis ve Nuri Bey'dir. Mihalis ve

²⁶ C. Lacour, *Türkiye Ricâl-i Devleti*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1326, s. 54-55. Bugün, milliyetçilik hakkında yazan pek çok yazar, milliyetçi ideolojinin vazgeçilmez kavramları arasında dil birliğini gösterir. Dolayısıyla, bütün ulusu içine alan ve homojenleştirilmiş bir dil, aynı zamanda ulusun yaratılmasının da asgari koşulları arasında yer alır. Bu konuda bkz. B. Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (çev. İ. Savaşır), Metis, İstanbul, 1995, s. 52-62. E. Gellner de milliyetçilik ile dil birliği arasında vazgeçilmez bir ilişki olduğundan bahsederek "Oldukça farklı diller konuşan köylerin yan yana yer aldığı ve kültürle dilin coğrafi haritanın üzerindeki konumların değil, toplumsal rol ve tabakanın birer fonksiyonu olduğu, büyük kültürel (etnik) farklılık durumlarında, milliyetçi ilkenin yerine getirilmesi çok zordur." demektedir. Bkz. E. Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, (çev. S. Coşar vd.) İletişim, İstanbul, 2007, s. 50. A.D. Smith de dilin özellikle seçkinler ve geniş toplum tabakaları arasında genel özlem duyguları birbirine bağladığını belirtir. Bkz. A.D. Smith, *Millî Kimlik*, (çev. B.S. Şener), İletişim, İstanbul, 2004, s. 120.

²⁷ N. Adıyeye, "Girit'te Cemaatler Arası Evlilikler", *Kebikeç*, Sayı 16, 2003, s. 17-25. Giritli Müslümanlarla Hıristiyanların iç içe geçmiş yaşamlarına verilebilecek en somut ve dikkat çekici örnek, Tanzimat Dönemi sadrazamlarından Mustafa Naili Paşa ile ilgilidir. Mustafa Naili Paşa, aslen Giritli olup Tanzimat Dönemi'nde iki kez sadarete getirilmiştir. Paşa'nın karısı Giritli bir Hıristiyandır ve evlendikten sonra da dinini değiştirmeye gerek duymaz. Hatta, Mustafa Naili Paşa karısının bir Şapel'de ibadet etmesinde de herhangi bir sakınca görmez. Bkz. D. Barchard, "Veli Pasha and Consul Ongley: An Anglo-Ottoman Diplomatic Relationship That Got Too Close", Sinan Kunalp (ed), *A Bridge Between Cultures: Studies on Ottoman and Republican Turkey in Memory of Ali İhsan Bağış*, ISIS Pres, İstanbul, 2006, s. 71.

Nuri Bey, kan kardeşidirler ve aralarındaki ilişkinin bozulmasına neden olan şey, milliyetçiliğin de beslediği eski sorunların yeniden canlanmasıdır.²⁸

Âlî Paşa'nın Girit'teki bu özel durumun farkına vararak isyanı milliyetçi içerikten dolayısıyla, uluslararası müdahaleden kurtarmaya çalıştığı ve diplomasinin sınırlarını, Paris Antlaşması'nda kayda geçen uluslararası hukuk içtihadının belirlemesine dönük ciddi bir çaba içinde olduğu görülür. Uluslararası meşruiyeti siyasetin merkezine koyarak İngiliz desteğinin diplomatik çerçevesi, daha sağlıklı hale getirilir.

İsyanın çözüme kavuşturulduğu 1869 Paris Görüşmeleri'nde hukuki zemini, Paris Antlaşması'nda kazanılan hakların oluşturduğu görülür. Bâb-ı Âlî, Paris Antlaşması'na imza koyan devletler arasında yer almadığı için Yunanistan'ın Paris Görüşmeleri'ne de taraf değil ancak gözlemci devlet olarak katılabileceğini belirtir.²⁹ Dolayısıyla, bir kez daha Osmanlı Diplomasisi'nin bütün XIX. yüzyıl boyunca *leit motive*'i olan, uluslararası metinlerden kaynaklanan hakların korunması prensibi üzerinden hareket edildiği görülür. Girit İsyanı sırasında, İngiltere ile kurulan yakın ilişki, hatta ittifak ise yukarıda vurgulandığı şekilde, Osmanlı siyasetinin/diplomasisinin pragmatik içeriğinin tespit edilmesi açısından önemli bir örnek gibi görünür.³⁰

Osmanlı diplomasisinin reel/pragmatik içeriğinin tespiti bir yana Girit İsyanı, XIX.yüzyıl Avrupa siyaset ve diplomasisinin *denge* kavramı etrafında şekillenen muhafazakâr muhtevasının tespit edilmesi açısından da hayli ilginç ve keyifli bir örnek işlevi görür. Yukarıda da belirtildiği gibi, isyan sırasında Avrupa Devletleri'nin iki gruba ayrıldığı görülür. Fransa ve Rusya gruplardan birini, Avusturya ve İngiltere ise diğerini oluşturur. Ancak, bu bloklar içinde, (gerçekte) iki devletin siyasetin veya kurulacak ittifakların kaldırıcı olduğu dikkati çeker ki bu durumun Napoleon İstilâları'ndan beri

²⁸ Burada Kazancakis'in Helenist kanonun etkilerinden bütünüyle sıyrılmış ve eserlerinde Türk'ü ötekileştirmedeği gibi bir iddiadan daha çok milliyetçiliğe olumsuz bir mana yüklediği kastedilmek isteniyor. Kaldı ki, Kazancakis de diğer pek çok Yunan yazarı gibi zaman zaman, ötekileştirilen Türk imajından beslenir. Ancak, özellikle Girit'te Türklerle Rumlar arasında ortak bir yaşam çevresi oluşturulduğuna dönük vurguya da romanlarında sıklıkla rastlanır. Bu konuda bkz. Nikos Kazancakis, *Kaptan Mihalis*, Can, İstanbul, 1999 ve Nikos Kazancakis, *El Greco'ya Mektup*, (çev. A. Angın), Can, İstanbul, 2003, s. 157-158. Ayrıca, 1896-97 isyanının nedenleri hakkında bkz. A.N. Adıyke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, 139-147.

²⁹ R. H. Davison, "Ottoman Diplomacy and the Ending in 1869 of the Crisis with Greece by the Rebellion in Crete of 1866-1869", *X. Türk Tarih Kongresi*, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s. 1196, 1199.

³⁰ Girit İsyanı'nın Osmanlı İmparatorluğu lehine sonuçlanmasında büyük katkısı olan İngiltere'nin, aslında XIX. yüzyılın son çeyreğine gelinceye kadar Osmanlı bütünlüğüne yönelik hemen bütün sorunlarda Türk tezlerine ciddi destek verdiğini söylemek yanlış sayılmaz. Örneğin, Paris Antlaşması ile çözüme kavuşturulamayan, Eflâk-Boğdan'ın birleşik ya da ayrı prenslikler halinde örgütlenmesi sorunu İngiltere, Bâb-ı Âlî ile aynı düşüncelere sahiptir. Lord Palmerston iki prensliğin birleştirilmemesi yönündeki Osmanlı tezlerini kuvvetle destekler. BOA., A. AMD., 76 / 99, 1273 / 1857 ve BOA., A. AMD., 77 / 81, 1273 / 1857. Girit İsyanı'nın Osmanlı lehine sonuçlanmasındaki en önemli aktörler arasında yer alan Clarendon'un daha önce de Palmerston kabinesinin bir üyesi olarak Eflâk-Boğdan konusunda, Bâb-ı Âlî'ye önemli bir destek verdiği görülür. BOA., HR.TO., 52 / 151, Ek 2, 8 Ekim 1857 ve BOA., HR. TO., 52 / 152, 8 Ekim 1857. Girit İsyanı'nın çıktığı 1866 yılı, yukarıda da belirtildiği gibi, Avusturya-Prusya Savaşına da tanıklık eder. İç ve dış siyasi atmosferin sunduğu olumsuz tablo karşısında, Eflâk-Boğdan'ın birleştirilmesine engel olunamaz. Ancak, birleşik prensliklerin başına getirilen Prens Charles'ın kendi adına para basmak istemesi ya da yurt dışında temsilcilikler açarak kendi vatandaşlarına vize ve pasaport vermeye kalkışması gibi bağımsızlığı çağrıştıran eylemleri, Bâb-ı Âlî tarafından şiddetle protesto edilir ve bu konuda da Clarendon tümüyle Bâb-ı Âlî'yi destekler. Bkz. BOA., HR. SYS., 1048 / 6, Ek 32, 5 Mayıs 1870; Ek 33, 30 Nisan 1870 ve Ek 36, 28 Nisan 1870. Clarendon'un pasaport ve vize konusundaki desteği için bkz. BOA., HR.SYS., 1049 / 5, Ek 59, 9 Eylül 1869.

Avrupa siyasetinin değişmez manzarası olduğu söylenebilir. Kıta Avrupası'nda ittifakın belirleyici unsuru Rusya ve kıtanın da tâbi olduğu *büyük siyasetin* esas aktörü İngiltere. Dolayısıyla, isyan sırasında bu iki devletin tavrının siyaseti de belirlediği söylenebilir. Hatta, Prusya-Avusturya Savaşı'ndan sonra özellikle, Rusya'nın kıta içinde (neredeyse) kilit aktör haline geldiği bile iddia edilebilir. Fakat, bütün XIX. yüzyıl boyunca olduğu gibi, İngiltere, siyasetin belirleyici faktördür. Başka bir deyişle, İngiliz siyasetinin yönü, diğer siyasetlerin kaderini de tâyin eder ki, Girit İsyanı sırasında da bu denklemin değişmediği açıktır.³¹ Nihayet, böylesi bir kurgu, Paris Antlaşması'nın ardından, Osmanlı'nın da Avrupa Uyumu'na dâhil edilmesiyle genişler ancak köklü bir değişime uğramaz. Dolayısıyla, Londra ile kurulan ittifak, Girit'teki Osmanlı otoritesinin tescil edilmesini sağlarken İmparatorluk içindeki Helen unsurun ağabeyliğine soyunan Yunanistan'a da Âli Paşa'nın deyişleriyle, *alkışlanarak gülünmesini* beraberinde getirir.³²

Yunan iddiaları, İngiliz desteğiyle tasfiye edilirken Sadowa Savaşı'ndan sonra Prusya ile muhtemel bir kavgada Rusya'nın desteğini elde etmeye dönük kaygının, Fransa'nın Yunan tezlerini desteklemesinde etkili olduğu düşünülebilir. Ancak, Girit'in de katılımıyla genişleyecek Yunanistan'ın Fransız etkisi altına girmesi ihtimali, Rusların bu ortaklığı bozmasına neden olur.³³ Dolayısıyla, kıta içindeki ittifak arayışlarının en önemli unsurunun Rusya olduğu, Girit İsyanı sırasında bir kez daha bütün açıklığıyla ortaya çıkar. Fakat, İngiltere'nin isyanın başından itibaren Osmanlı'ya verdiği destek, Fransız-Rus ittifakının çözülmesini kolaylaştıran en önemli faktördür. Başka bir ifade ile, Âli Paşa'nın, diplomatik çabasını, İngiliz desteğinin sağladığı emniyet üzerinden şekillendirdiği söylenebilir. Nitekim, İngiltere'nin verdiği destekle Osmanlılar, bu bunalımdan XIX. yüzyıldaki diğer pek çok sorunla karşılaştırıldığında, daha başarılı şekilde çıkmışlardır.³⁴

2. Girit'te Uygulanan Programın Ana Fikri: Cemaatler Arası Denge

Âli Paşa, sorunun çözümünde bir yandan diplomatik çabalara yoğunlaşırken adanın askeri, mali, idari ve sosyal alanlarda yeniden yapılandırılmasına da özel bir çaba harcar. İsyanın başlangıcında, Âli Paşa'nın özellikle asayişin yeniden tesis edilmesi amacıyla, askeri çabaları devreye soktuğu görülür. Askeri çabaları ikiye ayırmak mümkündür: Adadaki isyancıları pasivize etmeye dönük girişimler ve Yunanistan'dan gelen yardımı engellemek amacıyla, adanın deniz yoluyla abluka altına alınması.

³¹ Fransa'nın isyanın başından itibaren Giritli isyancılar ve Yunanistan yanlısı siyasetini çözen formül, İngiltere'nin Osmanlı lehine izlediği kararlı tutum gibi görünür. İngiltere'nin Osmanlı bütünlüğüne yönelik açıklamaları ve siyaseti, Fransız söylemini tasfiye eder. Fransa, İngiltere ile uzlaşmak zorunda kalınca *Girit cezaresinin Yunanistan'a ilbâkından bundan böyle kat'ı ümüd* edilmesi de doğal hale gelir. *BOA., İrade / Girit*, 292, 14 Şaban 1284 / 11 Aralık 1867. Nihayet, Fransız parlamentosu, Osmanlı-Yunan gerilimini tartışmak üzere gizli oturumla toplanır ve Osmanlı'ya destek kararı alınır. *BOA., İrade/Girit*, 300, Ek 1, 21 Şubat 1868.

³² Davison, *Ottoman Diplomacy and the Ending...*, s. 1203.

³³ S.J. Shaw – E.K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 2, (çev. M. Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 2000, s. 193. Öte yandan, Girit İsyanı'nın çıktığı yıllar, Rusya'nın Orta Asya'daki genişleme faaliyetleriyle çakışır. Dolayısıyla, Rusya'nın isyana bütün enerjisi ile dahil olmadığı söylenebilir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Robson, *a.g.m.*, s. 43; J.P. LeDonne, *The Russian Empire and the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment*, Oxford University Press, New York, 1997, s. 140; M.E. Yapp, *The Making of the Modern Near East*, Longman, London-New York, 1987, s. 75.

³⁴ Shaw-Shaw, *a.g.e.*, 194.

Adada güvenliğin yeniden kurulmasına dönük bu askeri çabalarda, Âlî Paşa'nın iki önemli yardımcısının olduğu görülür. Askeri harekâtı, Hüseyin Avni Paşa³⁵ idare ederken deniz ablukası da Hubert Paşa³⁶'nın kumandasına bırakılır.

Adada huzurun sağlanması amacıyla Sultan Abdülaziz, genel af ilan eder.³⁷ Ardından, Âlî Paşa'nın da adadaki sorunu halletmek üzere görevlendirildiği fermanla padişah, affı daha kuvvetli şekilde tekrarlar. Sultan Abdülaziz fermana aşağıdaki şekliyle,

...cezâfede olan ecnebilerin çıkub gitmelerine ve bunlarla beraber bulunan yerlülerin yerlerine 'avdet itmelerine meydân virilmek maksadına mübtenî... 'afv-ı umûmînin bilâ istisnâ te'kâdiyle bir buçuk ay kadar asâkir-i şâhânemizin oldukları yerlerde muhâfaza-i âsâyişe nezâret ve dikkatle ötede berüde bulunan eşkıyanın üzerlerine varmamaları...³⁸nı emretmektedir.

Fermanla bahsi geçen yabancılar, Yunanistan'dan Girit'e gelerek isyana destek veren Yunanlılar olmalıdır. Gerek Tanzimat Dönemi'nde gerek sonrasında Yunanistan'ın, Osmanlı'daki Helen unsura dönük ajitasyon faaliyetleri yürüttüğü yukarıda vurgulanmıştır. Özellikle, 1830-1860 aralığında bu faaliyetin Ege Adaları ve Batı Trakya üzerinde yoğunlaştığı dikkati çeker.³⁹ Aynı şekilde, 1866 yılındaki isyandan önce Girit'teki en önemli huzursuzluklardan biri olan 1858 olayları sırasında da Yunanistan'ın ve Yunanistan'la birleşme yanlısı olan milliyetçilerin ciddi katkılarının olduğu görülür.⁴⁰ 1866 isyanı sırasında ise Yunanistan, sadece Mora'daki Helenleri

³⁵ Hüseyin Avni Paşa, daha sonra Girit Valiliği'ne getirilecektir. *BOA, İrade / Girit*, 282, 8 C. Ahir 1284 / 7 Ekim 1867.

³⁶ C. Tükin, "Girit", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt. 4, s. 797.

³⁷ Girit'te ilan edilen affın, isyanın başından itibaren güçlü bir destek sunan İngiltere'yi daha kuvvetli şekilde Osmanlı siyasetine bağladığı anlaşılıyor. Londra büyükelçisi Musurus, gönderdiği telgrafta, Lord Stanley ile görüştüğünü belirtir. Stanley, affın Avrupa'da yarattığı olumlu etkiden bahsederek Yunan tezlerini tasfiye edeceğini ve meselenin çözümüne yardımcı olacağını vurgular. *BOA, İrade / Girit*, 278, 18 Eylül 1867.

³⁸ *Mecmua-i Nizâmât-ı Girit*, Cüz-i Evvel, s.38. Ferman, Fi 2 C.Âhir 1284 / 30 Eylül 1867 tarihlidir. Ferman'ın tam metni için bkz. s.37-41. Âlî Paşa, 3 Ekim 1867 tarihinde Girit'e ulaşır. Adaya varduktan hemen sonra fermânın sağladığı imtiyazları halka ilân ederek yeni düzenlemeyi uygulamaya koymaya çalışır. Bkz. Mehmed Salâhi, *Girit Meselesi, 1866-1889*, (yay.haz. M. Aktepe), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967, s. 13. Affın adada titizlikle uygulanmaya çalışıldığı dikkati çeker. Girit Valisi Mustafa Naili Paşa, affın ilan edilmesinden önce de benzer bir uygulama yoluna gitmiş ve aynı zamanda, isyana devam edenlerin askeri takibatıyla da meşgul olmuştur. *BOA, İrade / Girit*, No. 245. Ek. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 11 Receb 1283 / 19 Kasım 1866 ve Ek. 7. 20 Receb 1283 / 28 Kasım 1866.

³⁹ İ. Ortaylı, "Tanzimat Dönemi'nde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 168-169.

⁴⁰ Barchard, *a.g.m.*, s. 69. Yunanistan kurulduğu andan itibaren yayılmacı bir politika izlemek zorundaydı belki de. Çünkü, Mora yarımadasında yaşayanlardan daha fazla Helen, Osmanlı topraklarında yaşamaktaydı. Dolayısıyla, Helenist hafıza, soydaşlarının yaşadığı yanı başındaki coğrafyanın varlığı sayesinde reel olmaya daima çok yakın bir hayal ağı ile kuşatılmıştı. Başka bir deyişle, coğrafyanın değiştirilemezliği gerçeği, Helen milliyetçiliğine -diğer milliyetçiliklerdeki uzak geçmişe referans etme idealiyle karşılaştırıldığında- daha pragmatik bir zemin sunmaktaydı. Yunan Devleti'nin kuruluşu ve irredantist karakteri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. D. Dakin, "The Formation of the Greek State, 1821-1833", R. Clogg, (haz.), *The Struggle for Greek Independence*, The Macmillan Press, London, 1973, s. 156-181.

değil, Osmanlı topraklarındaki soydaşlarını da Giritlilere yardım etmeye çağırılmış ve konsoloslarını yardım işini organize etmekle görevlendirmiştir.⁴¹

Yunanistan'ın olumsuz etkileri Âlî Paşa tarafından da yinelenir. Âlî Paşa'ya göre isyan, kötü niyetli Yunan gönüllüleri⁴² ile *bî dîn ve bî insâf yerlününün nüfûz-ı zâlimânelerinden*⁴³ dolayı çıkmıştı. Burada din motifinin kullanılması oldukça manidârdır. Dinsiz ve zalim Giritli tasvirinde, herhangi bir dine referans edilmez. Bu tarafsız vurgu, devletin tebası arasında herhangi bir farklılık gözetmediği şeklinde bir yorumu izin verebilir. Nitekim Âlî Paşa, adada yeni kurulacak düzenin, halkın serbestçe seçeceği temsilcilerinin yardımıyla hayat bulacağını eklemeyi de ihmal etmez. Ancak, her türlü talebin, padişahın egemenlik hakkını tecavüz etmemesi gerektiğinin altı çizilir.⁴⁴

Padişahın otoritesinin tesciline dönük temel şartın ardından Âlî Paşa, adadaki isyanın yarattığı olumsuz etkileri gidermenin yollarını araştırır. Padişahın *tarif edilemez merhametinin bir eseri olan affin* adada uygulanması ve ardından Girit'te yeni bir düzen kurulması ile görevlendirilmiştir.⁴⁵ İsyanın baş sorumlusu olarak nitelendirdiği dinsiz ve insafsız Giritlilerin zulmü yüzünden pek çok masum insanın evini terk ederek gittikleri yerlerde türlü sefalet ve zorluklar çektiğini belirtir.⁴⁶ Padişahın ilan etmiş olduğu genel af sayesinde, evlerini terk eden bu insanlar artık yurtlarına dönmelidirler. Çözülmesi gereken en önemli sorun, adadaki güvenliğin yeniden tesis edilmesidir. Dolayısıyla, adadan göç edenlerin, huzur içinde evlerine dönmesi sağlanmak zorundadır. Anlaşıldığı kadarıyla adayı terk eden Giritliler, gittikleri yerlerde pek de hoş karşılanmamışlardır. Özellikle, Hanya'dan göç edenlerin, affin ilânından da önce adaya dönmeye başladıkları dikkati çeker.⁴⁷

Affin süresi dolduktan sonra Âlî Paşa'nın adada asayişe dönük olarak askeri çabaları yeniden uygulamaya koyduğu görülür. Ancak, bu harekât sırasında da

⁴¹ BOA., A. MKT. MHM., 424 / 45, 4 Receb 1285 / 21 Ekim 1868. Gerçekten de Osmanlı topraklarında yaşayan Yunan uyrukluların Girit İsyanı'na yardım etmek için çabaladıkları görülür. Bu konuda bkz. BOA., HR. SYS., 495 / 6, Ek. 174, 23 Safer 1285 / 15 Haziran 1868 ve Ek. 172, 18 R. Evvel 1285 / 9 Temmuz 1868. Öte yandan, Girit İsyanı'na yardım edenlerin yalnızca Yunanlılar olmadığını da eklemek gerekir. XIX. yüzyılın ikinci yarısının devrimci seyyahı olarak nitelenebilecek Garibaldi şebekesinin de isyana destek vermeye çalıştığı görülür. Garibaldi yandaşlarından Machiavelli'nin Girit İsyanı'na adam toplamak için Floransa'da propaganda yaptığı görülür. BOA., HR. SYS., 495 / 6, Ek. 158, 21 Kasım 1868. Bu anlamda, Garibaldi ve arkadaşlarının XIX.yüzyılda, bir devrim, hatta savaş şebekesine dönüştüğü bile söylenebilir. Birkaç örnek için bkz. J. Fentress, *Devrim ve Mafya: Sicilya Topraklarında Ölüm*, (çev. M. Balabanlılar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 98-100; 243.

⁴² 1866 Girit İsyanı, Yunan gönüllülerinin isyancılara, gerek silahlı gerek milis kuvvet olarak destek verdiği önemli örneklerden biridir. Osmanlı yönetimine göre, *Yunan eşkıyası ve rü'esası durdukca maslahatın bitdiğine ecâmibi inandırmak kâbil ve mümkün* olamazdı. BOA., İrade / Girit, 248, 12 Ramazan 1283 / 18 Ocak 1867. Yunanlıların adadaki isyancılara destek verdiği o kadar açıktır ki Pire Limanı ile Girit arasında gemilerin gönüllü naklettiği, hatta bu taşıma işinde Avrupa Devletleri'nin ve özellikle Fransa'nın da yardım ettiğini söylemek yanlış sayılmaz. BOA., İrade / Girit, 249, 16 Ramazan 1283 / 22 Ocak 1867. Girit Valisi Mustafa Nailî Paşa da Girit'e gemiyle patlayıcı madde taşıyan 19 kişinin yakalandığı ve ne yapılması gerektiğini İstanbul'a sorar. Nihayet, suçluların küreğe konulmasına karar verilir. BOA., İrade / Girit, 241, 27 C. Ahir 1283 / 6 Kasım 1866.

⁴³ *Muharrerât-ı Resmîyye*, s. 59.

⁴⁴ *Muharrerât-ı Resmîyye*, s. 59.

⁴⁵ *Muharrerât-ı Resmîyye*, s. 61.

⁴⁶ *Muharrerât-ı Resmîyye*, s. 61.

⁴⁷ BOA., İrade / Girit, 233, 29 Safer 1283 / 13 Temmuz 1866.

pişmanlığını belirten Osmanlı tebaasına merhametli davranılması ve evlerine dönmek isteyen Giritlilere kolaylık gösterilmesi gerektiğini vurgular.⁴⁸ Askeri harekât konusunda Âlî Paşa'nın ikili bir ayrıma gittiği dikkati çeker. İsyanın kısmen bastırıldığı ve güvenliğin sağlandığı bölgelerde, komutanların mülki idarecilerin emirleri doğrultusunda hareket etmelerini belirtirken diğer bölgelerdeki harekâtın, askerlerin inisiyatifinde olduğunu bildirir. Ancak, yapılan askeri harekâtın temel amacı, adada uygulamaya konulacak yeni düzenleme için gerekli olan emniyet ortamının sağlanmasıdır.⁴⁹

Huzurun teminine dönük çabalar sırasında uğraşılması gereken diğer bir konu da adadaki isyancılara *muamele-i bafyye* ile yardım edenlerin cezalandırılması konusudur. İsyanlılara yardım eden ya da isyanın yarattığı anarşi ortamından yararlanarak itaatkâr insanların mal ve canlarına kastedenler hangi dinden ve rütbeden olurlarsa olsunlar cezalandırılacaklardır.⁵⁰ Hiç şüphe yok ki böylesi bir uygulama geriden bakıldığında, herhangi bir olağanüstülük taşımaz. Ancak, cezalandırma yönteminin içeriğine daha yakından bakıldığında, sıradanmış gibi görünen bir uygulama birdenbire özgün ve örnek bir olay haline gelir. Yukarıda anılan suçları işleyenlerin, Müslüman ya da Hıristiyan olmalarına bakılmaksızın, Hanya'da kurulan *Mahkeme-i Muhtelitede* yargılanacakları belirtilir. Muhtelit mahkeme, idam kararı da dâhil olmak üzere her türlü cezaya hükmetmeye muktedirdir ama bütün kararlarını Ceza Kanunnamesi'nde çizilen sınırlar içinde kalarak almalıdır.⁵¹

Başka bir deyişle, mahkemenin kendisi de dâhil olmak üzere kanuna *mugâyir* hareket edilemez. Muhtelit Mahkemenin görece seküler içeriği hatırlandığında, aşağıda da görüleceği gibi, Müslüman-Hıristiyan uzlaşmasına dönük çabalar berraklaşır. Osmanlıcılığın Tanzimat Dönemi'nin ideolojisi olduğu gerçeği rezervde tutularak yapılacak bir değerlendirme, bu yargılama şeklinin uhuvveti yaratma gayreti ve Girit'in de bu anlamda örnek olma niteliğini gözler önüne serer. Öte yandan, yargılamanın muhtelit mahkeme aracılığıyla yapılması, Avrupa Devletleri'nin elindeki kozlardan birisinin daha tasfiye edilmesi anlamına da gelir. Yani, diplomasiyi güçlendirecek iç siyaset uygulamasıdır.⁵²

⁴⁸ *Muharrerât-ı Resmîyye*, s. 63.

⁴⁹ *Muharrerât-ı Resmîyye*, s. 63. Yeni düzenin özünün Girit Nizâmname'si olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Nizâmname için bkz. *Düstûr*, I. Tertîb, c.I, s. 652-687.

⁵⁰ *Muharrerât-ı Resmîyye*, s. 64.

⁵¹ *Muharrerât-ı Resmîyye*, s. 64

⁵² Girit İsyanı çözüme kavuşturulduktan sonra -ya da isyanla eşzamanlı olarak- Tanzimat Dönemi'nde yeni bir ıslahat penceresi açıldığı ve özellikle hukuk alanında bir takım düzenlemeler yapıldığı görülür. Bu anlamda, Âlî Paşa'nın Girit'ten Fuad Paşa'ya gönderdiği mektupta, bütün unsurun tâbi olacağı ortak bir Medeni Kanun arayışı gündeme getirilir. Ayrıca, Girit İsyanı'nın yaratmış olduğu negatif psikolojinin, 1869 tarihli Vatandaşlık Nizâmname'si'nin ortaya çıkarılmasında çok önemli bir etkisinin olduğu da belirtilmelidir. Vatandaşlık Nizâmname'si'nin görece seküler içeriğinden dolayı, Osmanlılık programının bir yansıması olduğu söylenebilir. Vatandaşlık Nizâmname'si için bkz. *Düstûr*, I. Tertîb, c. I., s. 16-18. Âlî Paşa'nın Fuad Paşa'ya gönderdiği mektup için bkz. *BOA*, *Y. EE.*, 91 / 29, 3 Şaban 1284 / 30 Kasım 1867. Ayrıca, adı geçen Nizâmname'nin Osmanlılık programı çerçevesinde özgün bir değerlendirmesi için bkz. R. Safrastjan, "Ottomanism in Turkey in the Epoch of Reforms in XIXth Century: Ideology and Policy II", *Etudes Balkaniques*, vol. XXV, no.1, 1989, s. 38-40. Aynı şekilde, Tanzimat ricâlinin ve özellikle Âlî ve Fuad Paşaların Osmanlı milleti programı hakkında bkz. U. Makdisi, "After 1860: Debating Religion, Reform and Nationalism in the Ottoman Empire", *IJMES*, vol. 34, 2002, s. 606.

Adada asayişin sağlanmasına dönük yukarıdaki önlemlerle birlikte, reformun diğer başlıklarının uygulamaya konulduğu dikkati çeker. Bu anlamda, isyanın belki de en önemli sebeplerinden biri olan mali ıslahat çabalarına yoğunlaşıldığı görülür.⁵³ İsyân sırasında zarar gören ahalinin -özellikle Hıristiyan tebaanın- en önemli istekleri arasında Girit'te bir banka kurulması yer alır. Âlî Paşa, Hıristiyan unsurun bu isteğini yerine getirmek üzere bankanın kurulmasına karar vermiş⁵⁴ ve bankanın hangi şartlarda kurulacağını Girit Valiliği'ne gönderdiği yazıda açıklamıştır. Buna göre, adanın imarında kullanılmak üzere, padişah tarafından bağışlanan 1286/1869 ve 1287/1870 seneleri âşar gelirinin yarısı karşılık gösterilerek gerekli borcun alınıp bankanın kurulmasına karar verilmiştir. Ancak, Osmanlı Bankası imtiyazını sarsacağından ve Girit'in diğer vilayetlerden farklı bir statüye sahip olduğunu ima edeceğinden, banka yerine İmparatorluğun başka bölgelerinde olduğu gibi *Menâfi Sandığı* denilmesi uygun görülmüştür.⁵⁵

Bir Tanzimat insanı olarak Âlî Paşa'nın hayâlinin dolayısıyla imparatorluğun projesinin Osmanlı kardeşliği olduğu hatırlandığında, Girit, her yönüyle bu hayalin/projenin bütün ayrıntılarıyla tespit edilebildiği bir laboratuvar niteliği gösterir. Adadaki bütün düzenlemenin esprisi, Hıristiyan-Müslüman dengesi/uzlaşması şeklinde özetlenebilir. Nitekim, adanın mali ıslahatına dönük en ciddi adımlardan birisi olarak nitelenebilecek bahis konusu sandığın yönetim mekanizması da bunun bir ispatı sayılabilir. Sandığın müdürlüğüne Osman Efendi tayin edilirken yardımcılığına da Corci Corciyadis getirilir.⁵⁶

Sandığın idaresi, müdürün başkanlık ettiği bir idare meclisi tarafından yürütülecek ve bu meclisin müdür ve müdür yardımcısı dışında dört üyesi daha bulunacaktır. Üyelerin kendi çıkarlarına hizmet etmelerini engellemek düşüncesiyle olmalı ki aynı zamanda, vilayet meclisinin de üyesi olmalarının yasaklandığı görülür. En az dört üye bir araya gelmedikçe herhangi bir karar alınamayacaktır. İdare meclisinin alacağı karar mutlaka müdür ve yardımcısı tarafından birlikte imza edilecektir.

⁵³ S.J. Shaw-E.K.Shaw, isyanın çıkış sebepleri arasında mâlî ve adlî sorunlardan kaynaklanan huzursuzlukların, en önemli nedenler arasında yer aldığını belirtirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw-Shaw, *a.g.e.*, s. 192.

⁵⁴ Âlî Paşa, bankanın kurulma gerekçesini şu sözlerle açıklar: "Müddet-i İhtilâliyede düçâr-ı düvün ve hasâr olduklarından münhedim hanelerini yapmak ve çift-ü çubuk tedârik itmek gibi ihtiyâcât-ı mübremelerine sarf için mu'tedil fâ'iz ile ahâlîye ikrâz itmek üzere cezirede banka küşâdı Girit ahâlî-yi gayr-ı müslimesinin müsted'iyât-ı umûmiyyeleri cümlesinden idüğü evvelce taraf-ı vâlâ-yı ser'askeriden beyân ve iş'âr..." olunmuştu. *Mecmua-i Nizâmât-ı Girit*, cüz-i evvel, s.144.

⁵⁵ *Mecmua-i Nizâmât-ı Girit*, cüz-i evvel, s.145. *Terakki*, Numro 86, 17 Zilkade 1285 / 1 Mart 1869. İsyânın önemli sebeplerinden biri olarak tespit edilen mali sorunları çözmek amacıyla Girit Nizâmnamesi'nin girişinde bir takım mali muafiyetler ihvan edildiği görülür. Bu anlamda, Girit 1 Mart 1284 / 13 Mart 1868'den itibaren iki sene süreyle âşar vergisinden muaf tutulmuş, sonraki iki sene boyunca da âşarın yarısı mahsûb edilerek, adadaki Müslüman ve Hıristiyanların uzlaşması ile oluşturulmuş olan Vilâyet Meclisi'ne, adanın ıslahında kullanılmak üzere terkedilmiştir. *Düstûr*, I. Tertüb, c.I., s. 652. Girit'e tanınan muafiyetler hakkında, ayrıca bkz. Hüseyin Hıfzı, *Girit Vekâyii*, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1323, s. 2-4.

⁵⁶ *Mecmua-i Nizâmât-ı Girit*, cüz-i evvel, s.146.

Müdürün Müslüman, yardımcısının Hristiyan olduğu hatırlanırsa, cemaatler arası dengenin gözetilmeye çalışıldığı açıkça ortaya çıkar.⁵⁷

Cemaatler arası uzlaşma kaygısının şekillendirdiği yeni düzen arayışının, devletin sosyal muhtevasına dönük özgün atıfları da içerdiğini görmek hayli önemli sayılmalıdır. Bu uygulamaların en mühimi hiç şüphe yok ki isyandan dolayı yetim kalan çocuklarla ilgili olanıdır. İsyân sırasında ana-babalarını kaybederek yetim kalan çocukların işesini sağlamak amacıyla, Girit'e önemli miktarda para gönderildiği dikkati çeker.⁵⁸ Hatta devletin sosyal işlevine dönük algılamının Tanzimat Dönemi'yle birlikte kurumsal bir içeriğe sahip olmaya başladığını gösteren önemli bir örnek de gözlenir. Tuna Vilâyeti'ndeki uygulamanın ardından Girit'te de Müslüman çocuklar için bir Eytâm İdâresi kurulmasına karar verilir.⁵⁹

Modern devletin en önemli ayrıçlarından birisi sosyal içeriğidir. Tanzimat'ın da Osmanlı'da modern devletin kurulması yolunda atılan en ciddi adım olduğu hatırlanırsa⁶⁰ Âli Paşa'nın Girit'te kurmaya çalıştığı Eytâm İdâresi'nin anlamı daha açık hâle gelir.⁶¹ Başlangıçta yalnızca Müslüman çocuklara dönük olan idare, daha sonra Hristiyan unsurun çocuklarını da kapsayacak şekilde genişletilir. Klasik dönemlerden itibaren (neredeyse) her türlü sosyal işlerin vakıflara havâle edildiği anımsanırsa bu gelişme, Osmanlı algılamasındaki değişimin ipuçlarından biri olarak da okunabilir.

⁵⁷ Sandığın nizamnamesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Mecmua-i Nizâmât-ı Girit*, cüz-i evvel, s.148-156.

⁵⁸ *BOA., İrade / Girit*, 266, 24 C. Evvel 1283 / 04 Kasım 1866. Yetim kalan çocuklar ve dul kalan kadınlar arasında herhangi bir din farkı gözetilmeden *İslâm ve Hristiyan erâmil ve eytâmdan* herkesin aynı duyarlılıkla muamele görmesi, belirtilmesi gereken önemli bir ayrıntıdır. Aynı şekilde, isyanda zarar gören askerlere de yardımda bulunulmuştur. *BOA., İrade/ Girit*, 268, 14 Safer 1284 / 17 Haziran 1867. Öte yandan, Âli Paşa, Hristiyan unsurun kendisini devlete ait hissetmesinin önemli bir yolu olarak eğitimi görmektedir. Zira, özellikle Rum ve Bulgar gençler, eğitim için Yunanistan'a ve Rusya'ya gitmekte ve *terbiye ve efkârca Devlet-i Âliyye'ye muhâlif* olmaktadır. Bu nedenle, İslâm ve Hristiyan çocuklarının birlikte devam edecekleri okulların kurulması ve yaygınlaştırılması gerekmektedir. *BOA., Y. EE.*, 91 / 29, 3 Şaban 1284 / 30 Kasım 1867. Nitekim, Âli Paşa'nın, kısa süre sonra İstanbul'da Müslüman ve Hristiyan kız çocuklarının ortaklaşa devam edecekleri bir okulun kurulmasına çalıştığı görülür. *Terakki*, Numro 79, 8 Zilkade 1285 / 20 Şubat 1869. Dolayısıyla, Girit'in Osmanlı Milleti yaratma hayali bakımından önemli bir tecrübe olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Etnik ve dini unsurların karma şekilde devam edecekleri okulların kurulması, aynı zamanda, pedagojinin ve/veya ideolojinin de uhrevi muhteviyatından çıkarılarak seküler bir içeriğe kavuşturulması anlamına gelir. Bu konuda bkz. B.C. Fortna, *Mekteb-i Hümayîn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, (çev. P. Sıral), İletişim, İstanbul, 2005, s. 19; S.A. Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill, Leiden, 2001, s. 16-17, 45.

⁵⁹ Eytâm İdâresi'nin kuruluş ve yönetim şekli hakkında bkz. *BOA., İrade / Şûrâ-yı Devlet*, 615, 24 C. Evvel 1285 / 12 Eylül 1868. Anlaşıldığı kadarıyla, konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve idarenin yönetim biçiminin daha önce Tuna Vilâyeti'nde kurulan yapıya benzemediği tartışmaya neden olmuşsa da iki bölgenin farklı özelliklere sahip olduğu ve yönetim şekillerinin de farklı olmasının doğal olduğuna karar verilmiştir.

⁶⁰ "...modern devlet Tanrı'nın, ulusun kendi *Geist*'inin ya da bilinmeyen tarihsel güçlerin bir armağanı olarak verilmemiştir; 'yapma' bir gerçekliktir." G. Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, (çev. Ş. Kut-B. Toprak), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 117. Tanzimat'ın modern devletin kurulması yolunda bir çaba olarak nitelenmesindeki hareket noktası tam da burasıdır. Yani, yasalar yoluyla devletin yapılması/yaratılması gayretidir.

⁶¹ Eytâm İdâresi Nizamnamesi'nin tam metni için bkz. *Mecmua-i Nizâmât*, Hanya, 1306, s. 1-9. Nizamnamenin tarihi, 8 Safer 1286 / 20 Mayıs 1869'dur.

Devletin sosyal işleri bir aracıya havale etmek yerine kendine vazife olarak görmesiye değişmekte olan içeriğinin en somut yansımalarından birisi olarak değerlendirilebilir.⁶²

Devletin yeni görev tanımları ve Osmanlı milleti hayali ile şekillenen program, siyasetin yeni aktörü, *efkâr-ı umûmiyenin* varlığı ve önemine yönelik hassasiyetin de ispatı gibi görünür. Çünkü, adada uygulanmaya başlanan yeni düzenlemenin ilk maddelerinden birisi, Türkçe ve Rumca yayın yapacak bir gazetenin kurulması olmuştur.⁶³ Gazetenin Türkçe mürettibliğini Şefik Efendi, Rumca mürettibliğini de Cani Efendi'nin yürütmesi uygun görülür.⁶⁴ Âlî Paşa'nın bir gazete kurulmasına yönelik icraatı, XIX. yüzyılın en önemli gelişmelerinden olan iletişim olgusuna verdiği önemin bir işareti iken iletişimdeki gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkan *efkâr-ı umumiyenin* değerini kavradığının da açık delili olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, uygulamaya konulan program, basın yoluyla tebaya tanıtılırken siyasetin propagandası da yapılmış oluyor ve iki dilli bir gazetenin varlığı, devletin bütün unsurlara eşit uzaklıkta olduğunu ima ediyordu.⁶⁵ Yayın hayatına giren bu gazete sayesinde, doğruların konuşulup yazılacağı ve adadaki huzursuzluğun bir çözüme kavuşacağı vurgulanıyordu.⁶⁶

Nihayet, isyanı sonuçlandırmak amacıyla uygulamaya konulan reformlar, sorunun çözümünü tâyin edecek olan diplomatik çabaları güçlendiren en önemli ayrıntılardır. Böylece, Avrupa Kıtası'ndaki siyaset yapıcılara gerekli mesaj verilirken kıtanın dışındaki İngiltere'nin diplomatik desteğinin de daha sağlam hâle getirilmesi amaçlanır.

⁶² Bu durum o kadar açıktır ki Nâmık Kemal, *Tasvir-i Efkar*'da halkı Giritlilere yardım etmeye çağırırken Âlî Paşa, yardımın halkın değil devletin görevi/hakkı olduğunu belirtecektir. Bkz. M. C. Kuntay, *Nâmık Kemal: Devrinin Olayları ve İnsanları Arasında*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944, c. I, s. 59. Tanzimat Fermanı ile birlikte, Osmanlı zihninde, devletin sosyal içeriğine ilişkin algılamının yerleştiği görülür. Nadir Özbek, Ferman sonrasında, muhtaç durumdakilere yardım edilmesi amacıyla başlatılan, *muhtâcin maaşı* uygulamasının, bütçe içinde bir harcama kalemi olarak yer almaya başladığını belirtir. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, İletişim, İstanbul, 2002, s. 59. Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda tecrübe etmeye başladığı sosyal devlet anlayışı, Batı Avrupa deneyiminin anakronik bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Avrupa'da merkezi otoritenin ya da kralın XVII.yüzyılın son çeyreğinden itibaren iktidarın biricik sahibi olma yolunda gösterdiği sebât ve kıskançlık, feodal beyler veya özgür kentler gibi aracı muktedirlerin varlığının tasfiye olmasıyla sonuçlanacak bir süreci başlatır. Böyle bir yıkım/inşa süreci, devletin fonksiyonlarına yönelik yeni bir analizin yapılmasına neden olur. Dolayısıyla, iktidarın ortakları konumundaki küçük lordların tasfiye olmasıyla birlikte onların yerine getirdikleri adalet ve sosyal işler gibi başlıklar, en büyük lordun yani kralın yeni görevleri arasına girer. Avrupa'da devletin mutlaklaşma süreci hakkında bkz. Poggi, *a.g.e.*, s. 53-122. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır komşusu olan Habsburg İmparatorluğu da benzer bir süreci, XVIII.yüzyılın ortalarında Maria Theresa reformlarıyla yaşar. Bu dönemde, Habsburg İmparatorluğu'nda devletin bir sağlık teşkilatı kurduğu, hatta gezici ekiplerle köylerde yaşayanların sağlık hizmetinden yararlanmasının sağlandığı görülür H.M. Scott, "Reform in the Habsburg Monarchy, 1740-1790", H.M. Scott, (haz.), *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth Century Europe*, Macmillan, London, 1990, s. 186-187.

⁶³ BOA., A. MKT. MHM., 403 / 1, 28 Zilkade 1284 / 22 Mart 1868.

⁶⁴ BOA., A. MKT. MHM., 403 / 64, 07 Zilhicce 1284 / 31 Mart 1868.

⁶⁵ Girit'te uygulamaya konulan düzenlemenin iki dilli karakteri, yalnızca kurulan gazete ile sınırlı değildir. Devletin adada yeniden ve bu kez farklı bir anlayış ve felsefeyle örgütlenme çabası içinde olduğunu en açık kanıtı, kurulan *mektûbî odalarıdır*. Adada Türkçe ve Rumca lisanları ile mesai yapacak iki ayrı mektûbî odasının kurulmasına ve görev yapacak memur ve kâtiplerin de bu gerçekliğe uygun olarak istihdâm edilmelerine karar verilir. BOA., *İrade / Girit*, 298, 19 Şevval 1284 / 13 Şubat 1868.

⁶⁶ BOA., A. MKT. MHM., 426 / 14, 23 Receb 1285 / 9 Kasım 1868.

Sonuç

Osmanlı XIX. yüzyılını, İmparatorluğun yekpare halde kalabilmesi için Avrupa özelliklerine intibak etmesinin zorunlu olduğuna dönük kuvvetli bir inancın şekillendirdiğini söylemek yanlış sayılmaz. Bu inanç ve/veya kabul, ciddi bir ıslahat programıyla devletin, XIX. yüzyılın hassasiyetlerine uydurulması sonucunu doğurur. Ancak, bu yenilenme ya da İmparatorluğu Avrupa düşüncesi ile uyumlu hale getirme içgüdüsü, aynı zamanda, Avrupa'ya direnme anlamına da gelir. Başka bir deyişle, XIX. yüzyıl Osmanlı öyküsü, Avrupa yayılmasına direnmek için uymak yani reform yapmak şeklinde özetlenebilecek diyalektik bir muhteva taşır.

Kuvvetli ve kapsamlı bir ıslahat projesiyle devletin bütünlüğü korunmaya çalışılır. Fakat, tüm bu reform çabaları, Avrupa'nın yanı başında gerçekleştirilmek zorundadır. XIX. yüzyıl dünyası ve Osmanlı coğrafyası anımsandığında, devletin ıslahat yoluyla yenilenme gayreti, Avrupa müdahalesinden bağımsız yürütülemez. Diğer bir ifade ile coğrafyanın dayattığı bir zorunluluk olarak Osmanlı reform çağı, diploması ile siyasetin yan yana yürüdüğü bir süreç şeklinde gelişir. Nitekim, Girit İsyanı, Osmanlı XIX. yüzyılının sahip olduğu bu genel havayı oldukça açık şekilde yansıtan örnek bir olay olarak değerlendirilebilir. İsyân boyunca titiz bir diploması yürütülür. Yüzyılı aşkın süreden beri geliştirilerek biriktirilen, Osmanlı diploması hâsılasının en önemli iki bileşeni, antlaşmalardan kaynaklanan haklar ve meşruiyet ilkelerinin özenle takip edildiği görülür.

Bu iki temel prensibin sonucu olarak Girit İsyanı'nın çözümü için Paris Antlaşması'nın çerçeve belge olmasında ısrar edilir. Nitekim, isyanın çözüme kavuşturulmasında en önemli aktör sayılabilecek Mehmed Emin Âli Paşa, antlaşmadan kaynaklanan hakları dikkatle vurgular.

Âli Paşa, Paris Antlaşması'na sürekli şekilde atıfta bulunurken XIX. yüzyıl Avrupa siyasetinin istikrarsız yapısının da farkındadır. Nitekim, Fransa, Girit İsyanı sırasında Paris Antlaşması'nın hükümlerini ihlâl ederek açıkça Osmanlı aleyhine bir politika izler. Fransız siyasetindeki değişim, Âli Paşa'yı da İngiltere'ye yakınlaştırır. Dolayısıyla, Osmanlı diplomasısının reel/pragmatik karakteri, isyan sırasında berraklaşır. Diğer bir ifade ile, Osmanlı diplomasısı ve diplomatu açısından değişmeyen ittifaklardan bahsetmek doğru sayılmaz.

İngiltere'nin verdiği diplomatik destek ustaca kullanılırken Âli Paşa, aynı zamanda, Girit'in yeniden organize edilmesine yönelik çabaları da hızlandırır. Böylece, Avrupa Devletleri'nin, özellikle Fransa ve Rusya'nın müdahalesi engellenmeye çalışılır. Başka bir deyişle, diplomatik stratejiyi güçlendirmek amacıyla iç siyaset uygulamaları devreye girer.

Girit'te uygulamaya konulan programın ruhunu, Tanzimat Dönemi'nin ideolojisi sayılabilecek Osmanlıcılığın oluşturduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Âli Paşa'nın Girit'teki icraatı, Müslüman-Hıristiyan uzlaşmasına dayandırılır. İki cemaatin dengesi üzerine kurulacak yeni teşkilat ile Avrupa'nın olumsuz katkılarının da önüne geçilmesi düşünülür.

Nihayet, adada uygulamaya konulan yeni icraat programı ile diplomasının yan yana yürütülmesi, Girit İsyanı'nı, XIX. yüzyıl Osmanlı Tarihi'ni yansıtan tipik olaylardan biri haline getirir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Sadâret Âmedî Kalemî Defterleri (A. AMD.), 76 / 99, 77 / 81.

BOA., Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemî, (A. MKT. MHM.), 403 / 1, 403 / 64, 424 / 45, 426 / 14.

BOA., Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı, (HR. SYS.), 9 / 58, 10 / 18, 57 / 1, 156 / 64, 157 / 35, 210 / 40, 482 / 1, 495 / 6, 970 / 7, 1048 / 6, 1049 / 5.

BOA., Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı, (HR. TO.), 52 / 151, 52 / 152.

BOA., İrade / Girit, 233, 241, 245, 248, 249, 253, 256, 261, 262, 266, 268, 273, 274, 278, 280, 282, 292, 298, 300.

BOA., İrade / Şûrâ-yı Devlet, 615.

BOA., Yıldız Esas Evrakı, (Y. EE.), 38 / 95, 91 / 29.

2. Osmanlıca Gazete ve Dergiler

Basiret.

Mecmua-i Nizâmât

Mecmua-i Nizâmât-ı Girid.

Terakki

3. Kitap ve Makaleler

ADIYEKE, Ayşe Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

ADIYEKE, Nuri, "Girit'te Cemaatler Arası Evlilikler", *Kebikeç*, S.16, 2003.

ANDERSON, B. *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (çev. İskender SAVAŞIR), Metis, İstanbul, 1995.

BARCHARD, David, "Veli Pasha and Consul Ongley. An Anglo-Ottoman Diplomatic Relationship That Got Too Close", Sinan KUNERALP (ed.), *A Bridge Between Cultures: Studies on Ottoman and Republican Turkey in Memory of Ali İhsan Bağış*, ISIS Pres, İstanbul, 2006.

BAYSUN, M. Cavid, "Âli Paşa'nın Fransızca Bir Mektubu", *İ.Ü.E.F.T.D.*, c. V., S.8., 1953.

BEYATLI, Yahya Kemal, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1991.

BEYDİLLİ, Kemal, "Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifaklar ve Siyasi Ahlak (1790-1856)", İsmail SOYSAL (yay. haz.), *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

DAKIN, Douglas, "The Formation of the Greek State, 1821-1833", Richard CLOGG, *The Struggle for Greek Independence*, The Macmillan Press, London, 1973.

DAVISON, Roderic H., "Ottoman Diplomacy and the Ending in 1869 of the Crisis with Greece by the Rebellion in Crete of 1866-69", *X. Türk Tarih Kongresi*, TTK Yayınları, Ankara, 1993.

-----, "Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras", L. Carl BROWN (yay. haz.), *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Mirası*, (çev. Gül Çağalı GÜVEN), İletişim, İstanbul, 2000.

- , *Osmanlı-Türk Tarihi, 1774-1923*, (çev. Mehmet MORALI), Alkım, İstanbul, 2004.
- DERİNGİL, Selim, “II. Mahmud’un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990.
- Düstür*, I. Tertib, c. 1-2., Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1289.
- FENTRESS, James, *Devrim ve Mafya: Sicilya Topraklarında Ölüm*, (çev. Müfit BALABANLILAR), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.
- FORTNA, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, (çev. Pelin SİRAL), İletişim, İstanbul, 2005.
- GELLNER, Ernest, *Milliyetçiliğe Bakmak*, (çev. S. COŞAR-S. ÖZERTÜRK-N. SOYARIK), İletişim, İstanbul, 2007.
- GREENE, Molly, *Kandıye, 1669-1720: The Formation of a Merchant Class*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Princeton University, 1993.
- Hüseyin HIFZI, *Girit Vekâyii*, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1323.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VII., TTK Yayınları, Ankara, 1983.
- KAZANCAKİS, Nikos, *Kaptan Mihalîs*, (çev. Nevzat HATKO), Can, İstanbul, 1999.
- , *El Greco’ya Mektup*, (çev. Ahmet ANGIN), Can, İstanbul, 2003.
- KUNTAY, Mithat Cemal, *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944.
- LACOUR, Challemel, *Türkiye Ricâl-i Devleti*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1326.
- LEDONNE, John P., *The Russian Empire and the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment*, Oxford University Press, New York, 1997.
- MACFIE, A.L., *Osmanlı’nın Son Yılları*, (çev. D. ACAR – F. SOYSAL), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Mahmud Celâleddin PAŞA, *Mir’at-i Hakikat*, İstanbul, 1326.
- MAKDİSİ, Usame, “After 1860: Debating Religion, Reform and Nationalism in the Ottoman Empire”, *IJMES*, vol. 34., 2002.
- Mehmed HAYRULLAH, *Sadr-ı Esbak Âli Paşa*, Bekir Efendi Matbaası, İstanbul, 1327.
- Mehmed SALÂHİ, *Girit Meselesi, 1866-1889*, M. AKTEPE (yay. haz.), Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1967.
- MİLLAS, Herkül, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim, İstanbul, 1999.
- , *Türk Romanı ve Öteki: Ulusal Kimlikte Yunan İmaju*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Muharrerât-ı Nâdire*.
- Muharrerât-ı Resmîyye*.
- ORTAYLI, “Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, İletişim, İstanbul, 2002.
- POGGI, Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, (çev. Ş. KUT – B. TOPRAK), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.
- ROBSON, Maureen M. “Lord Clarendon and the Cretan Question, 1868-1869”, *The Historical Journal*, vol. 3., no. 1., 1960.

- SAFRASTJAN, Ruben, “Ottomanism in Turkey in the Epoch of Reforms in XIXth Century: Ideology and Policy II.”, *Etudes Balkaniques*, vol. XXV., no. 1., 1989.
- SCOTT, H.M., “Reform in the Habsburg Monarchy, 1740-1790”, H.M. SCOTT (ed.), *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, Macmillan, London, 1990.
- SHAW, Stanford J. - Ezel Kural SHAW, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Túrkiye*, (çev. Mehmet HARMANCI), E Yayınları, İstanbul, 2000.
- SMITH, A.D., *Milli Kimlik*, (çev. B.S.ŞENER), İletişim, İstanbul, 2004.
- SOMEL, S.A., *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill, Leiden, 2001.
- SYRETT, E.F., “Uluslararası Önem Taşıyan Bir Akdeniz Limanının Gelişimi: Smyrna (1700-1914), M.C. Smyrnelis (yay. haz.), *İzmir 1830-1930, Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, (çev. I. Ergüden), İletişim, İstanbul, 2008.
- ŞENİ, Nora, *Marie ve Marie: Konstantiniye’de Bir Mevsim 1856-1858*, (çev. Şirin TEKELİ), İletişim, İstanbul, 1999.
- TUKİN, Cemal, “Girit”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. IV.
- YAPP, M.E., *The Making of the Modern Near East, 1792-1923*, Longman, London-New York, 1987.